

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19

Den hier
beghint
ōle erwerdighhe
glose heilige va
der Augusti^{re}
gule i diutsche

Guen al susters
sal god ghenūt

werden daer nae onse naesten. Want de
se ghebode sijn ons bouē al ghegeuen.
Dit sijn daer om dat ghi moet houden
ende ghebieden u die in dē cloester ghe
set sijn. Sonderlinge sal mē houden den
bant der mȳnen. Ten eersten waer o
dat ghi vergadert sūt in een. Op dat
ghi eens willen sūt te gader wonēde
in enen huus. Ende dat w een herte en
een siele in gode sijn. Ende ghi en sult
gheen dunck w eygen hieten. mer alle

5

Onder het gezag van de kruisbroeders

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we de geschiedenis van Bethlehem vanaf de stichting tot aan de overgang onder het gezag van de kruisbroeders gevolgd. We hebben kunnen vaststellen dat het klooster in 1475 is gesticht als derde-ordeconvent, in 1479 de regel van Augustinus aannam en dat in 1484 een dochterstichting Nazareth in Friesland tot stand kwam. De rol van de kruisbroeders blijkt veel groter dan gedacht. Al vanaf aanvang waren zij betrokken bij het klooster. Vanaf het begin of misschien vanaf 1479 verzorgden zij de visitatie. Vanaf 1530 was een kruisbroeder biechtvader en vanaf dat moment viel Bethlehem werkelijk onder het gezag van het generale kapittel. Centraal in dit hoofdstuk staat wat dit voor het leven in het klooster betekende. Wie waren de kruisbroeders die biechtvader in het klooster waren? Wat veranderde er in het klooster? Wat zegt dit over het verkloosteringsproces? De statuten vormen de belangrijkste bron.

Zoals in hoofdstuk 2 is vastgesteld, kan het statutenboek uit de universiteitsbibliotheek in Utrecht (Utrecht, UB: Cat. 1044) niet van Bethlehem zijn geweest. Het is geschreven voor een regularissenklooster met koorzusters terwijl uit het statutenboek van Bethlehem uit 1537 blijkt dat de zusters conversinnen waren. De toeschrijving van dit boek aan Bethlehem is gebaseerd op een onjuiste 17de-eeuwse aantekening. Dat houdt in dat we dit boek niet kunnen gebruiken om ons een beeld te vormen van het leven in Bethlehem in de periode vanaf 1479 tot 1537. Het verschaft ons wel een beeld voor de gang van zaken in een regularissenklooster en kan dus wel als vergelijkingsmateriaal worden gebruikt.

Het gelukkige toeval wil dat we voor dit af te schrijven statutenboek een ander exemplaar in de plaats kunnen zetten, namelijk het boek uit 1537 dat zich in de universiteitsbibliotheek van Oxford bevindt. Voor een beeld van het leven in het klooster is dit boek met bijbehorende kalender, die tevens als memorieboek fungeerde, van groot belang. De Nederlandstalige statuten zijn gebaseerd op de Latijnse statuten van de kruisbroeders, zoals in de proloog staat verwoord: 'Hyr begennen dy statuten der susteren tconvents van Bethleem buten Hoirn ghenomen ende overghesat uut den statuten der broideren orden des heilige Cruys gheprobeert ende vastghemaickt van den stole van romen'. Dat dit inderdaad het geval is, blijkt vooral uit de titels en volgorde van de hoofdstukken. Maar er is ook een aantal verschillen aan te wijzen. Allereerst staan in het statutenboek van de kruisbroeders enkele hoofdstukken die in het boek van Bethlehem ontbreken, namelijk het derde, vierde, zesde, achtste en tiende hoofdstuk van het tweede deel. Deze gaan over het verkiezen van de prior-generaal en de diffinitoren van het generale kapittel en over de gang van zaken tijdens dit kapittel. Deze waren niet van toepassing op Bethlehem, waaruit ook blijkt dat Bethlehem niet volledig werd geïncorporeerd bij de orde. Daarnaast ontbreken bij Bethlehem de hoofdstukken over de cellen en de conversen. De kruisbroeders hadden individuele kloostercellen; de zusters van Bethlehem hadden, zoals gebruikelijk bij de meeste vrouwenkloosters, deze niet. Conversen zijn lekenbroeders die wel de kloostergeloftes aflegden maar geen priesters waren en niet dagelijks het koorgebed baden. Aangezien alle zusters van Bethlehem conversinnen waren, was deze bepaling niet nodig. Andersom staan in het boek van Bethlehem enkele statuten die bij de kruisbroeders ontbreken. Deze zijn dus speciaal voor de zusters toegevoegd. Dat geldt voor hoofdstuk drie 'van hoe datmen neyghen sal', voor hoofdstuk 13 'van die boeken hoer bewaringhe' en voor hoofdstuk 28 'van der

gemene gehoersamheit'. Verder wijkt de volgorde van de hoofdstukken deels af. Na hoofdstuk 17 'van der professie' volgen bij Bethlehem vijf hoofdstukken die bij de kruisbroeders zijn ondergebracht in het tweede deel van dat statutenboek. Het boek van Bethlehem bestaat uit één deel. Tot slot wijkt de inhoud van de statuten soms behoorlijk af van die van de kruisbroeders. De statuten van de kruisbroeders zijn doordrenkt met liturgische aanwijzingen, terwijl bij Bethlehem veel meer geconcentreerd wordt op de praktische gang van zaken. In dit hoofdstuk wordt uit het statutenboek geciteerd. Een volledige transcriptie is als bijlage achter in dit boek opgenomen.

Met nadruk dient wel te worden vermeld dat statutenboeken een normatieve bron vormen: ze geven weer hoe in de ideale situatie de gang van zaken in het klooster was. Hoe in werkelijkheid alle regels en voorschriften werden nageleefd, komen we niet meer te weten. In de inleiding op de statuten uit 1537 wordt nadrukkelijk gesteld dat 'die pater ofte die mater om een redelike saeke sulken mit dese naeghescreven statuten moeghen dispensieren wanneer dat sy dair gheen ghewoente van en maken'. Zij hadden dus het recht van de statuten af te wijken. In de statuten wordt grote nadruk op de bestraffing bij overtreding van allerlei regels gelegd. Het was echter niet de bedoeling om zusters die van goede wil waren en per ongeluk bepaalde regels overtraden schuld aan te praten. De regels waren bedoeld om zusters die bewust in overtreding waren, middels bestraffing op het rechte pad te kunnen brengen: 'dese statuten sellen ons niet verbinden tot enighe schult ofte verdomenisse, maer alleen tot pinen, dat is penitencie, dan wanneer die overtredinghe gheschien uut versmaedenisse ofte ghebot'. Hoe streng de zusters in het klooster aan alle voorschriften werden gehouden, zal sterk afhankelijk zijn geweest van het bestuur van de pater en mater.

Statutenboek Bethlehem

Hier begynt die taefel

- 1 Van dat godes huys
- 2 Van dat luyden ende die ghetiden
- 3 Van hoe datmen neyghen sal
- 4 Van die ghebeden voerden doden
- 5 Van dat vasten
- 6 Van die spijsse
- 7 Van den reventer
- 8 Van den sieken
- 9 Van dat laten
- 10 Van der biechte
- 11 Van die clederen
- 12 Van dat dormiter
- 13 Van die boeken hoer bewaringhe
- 14 Vant silencium
- 15 Van diemen ontfanghen sal
- 16 Van der becledinghe
- 17 Van der professie
- 18 Van die oversten toe kieser
- 19 Van der timmeringhe
- 20 Van der visitacie
- 21 Van dat capittel
- 22 Van die uut te gaen
- 23 Van die lichte schult
- 24 Van die swaer schult
- 25 Van die swaerer schult
- 26 Van die alder swaerste schult
- 27 Van der apostasie ofte verloepinghe
- 28 Van der gemene gehoersamheit

Statutenboek kruisbroeders

Constitutiones Fratrum Ordinis S. Crucis

Incipit prologus constitutionum Ordinis Sanctae Crucis

Incipiunt Capitula

- 1 De officio Ecclesiae
- 2 De Inclinationibus
- 3 De Suffragiis mortuorum
- 4 De Juniis
- 5 De Cibo
- 6 De Collatione
- 7 De Infirmis
- 8 De Minutione
- 9 De Lectis
- 10 De Vestitu
- 11 De Rasura
- 12 De Silentio
- 13 De Recipiendis
- 14 De Novitiis et eorum instructione
- 15 De Professione
- 16 De levi culpa
- 17 De gravi culpa
- 18 De graviori culpa
- 19 De gravissima culpa
- 20 De Apostatis
- Distinctionis II
- 1 De Domibus concedendis et construendis
- 2 De Electione Prioris Conventualis et institutione Supprioris et Procuratoris
- 3 De Electione Prioris Generalis
- 4 De Electione Diffinitorum Generalis Capituli
- 5 De Capitulo quotidiano
- 6 De Capitulo Generali
- 7 De Visitoribus
- 8 De Cellis
- 9 De Itinerantibus
- 10 De Conversis

Bron: Hermans, *Annales canonicorum*, 10-59

5.2. De biechtvaders van Bethlehem

De pater of biechtvader was de belangrijkste persoon binnen een religieuze vrouwengemeenschap. Dit was een priester die als hoofd van de gemeenschap in een apart patershuis binnen het klooster woonde. De dagelijkse mis moest door een priester worden opgedragen, en ook de biecht van de zusters moest door een priester worden gehoord. De continue aanwezigheid van een priester in het convent was daardoor vrijwel noodzakelijk. Hij droeg zorg voor de

Des paters offici sal wesen dat hy int gheestlick ende tytlick toesicht sal hebben dat die goedes dienste voer al die reghel ende statuten wel gehalten werden, ende naeden reghel bestraffen den onrustighen ende troesten den cleinmoedighen in allen exemplaer wesen van seden lanckmoedich inder ondersaeten ghebreken.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 51v.

geestelijke leiding van de gemeenschap. Naast het lezen van de dagelijkse missen en het afnemen van de biecht, preekte hij, verrichtte hij de verschillende sacramenten en ging voor bij de inkleding, professies en begrafenissen. Een andere taak was de zorg voor de discipline. Tot slot behoorde het dagelijks bestuur, met de wereldse contacten die daarbij hoorden, tot de taken van de pater. Hij diende bij officiële zaken wel de zusters te raadplegen. Het conventszegel lag opgeborgen in de conventskist met drie sloten die aan drie verschillende personen in bewaring waren gegeven, zodat niemand eigenmachtig namens het klooster kon optreden.

Verschillende namen van biechtvaders zijn in dit boek al de revue gepasseerd. Bij de stichting is een heer Jacob genoemd. Uit het *Chronicon* blijkt dat een Jacob, pastoor van Slappedorp (huidige Slappeterp), een van de stichters was. Uit het memorieboek valt af te leiden dat de eerste biechtvader Jacob heette. Op basis hiervan is verondersteld dat heer Jacob als een van de stichters en tevens priester de rol van biechtvader op zich nam. Hij was net als de eerste zusters afkomstig uit Friesland. Zijn overlijden staat in het memorieboek bij 9 oktober als volgt genoteerd: 'Ons eerste pater here Jacop die ons eerlick in goede disciplyn regierde in groter oetmoedicheit'. Het jaartal staat hierbij niet vermeld. Op basis van het begin van de ambtstermijn van de volgende biechtvader kan worden verondersteld dat hij omstreeks 1488 is overleden. Hij is dus ongeveer dertien jaar lang biechtvader geweest.

Heer Jacob werd opgevolgd door heer Gerardus Symonis. Zijn naam duikt een stuk vaker in de bronnen op dan die van zijn voorganger. Hij komt als *Dns Gherardus Symonis in bethleem confessor* voor in de priesterlijst voorin het *Chronicon*.¹ Dit is een lijst van priesters die lid waren van het priestergilde van de kerk van Hoorn.² Deze lijst is vermoedelijk in 1501 aangelegd bij de oprichting van dit gilde. De overlijdens van de leden zijn bijgehouden tot 1522. Hij treedt op als biechtvader bij de stichting van een wekelijkse mis in Bethlehem door Dieuwer, de weduwe van Johannes Symonz. Boeners van Wognum, die valt te dateren tussen 1507 en 1512.³ Een derde maal komt Gerardus Symonis in de bronnen naar voren in het jaar 1514. Hij betaalde als pater van Bethlehem twee Andreasgulden en twee denariën aan het domkapittel als precarie om verder niet lastiggevallen te worden.⁴ Deze betaling hangt samen met een langdurig conflict tussen de priesters in West-Friesland, en dan met name de biechtvaders van de

1 *Chronicon*, fol. 11r.

2 Gelijktijdig komt een *Gherardus Symonis pr. conventus sancte Cecilie* voor: *Chronicon*, fol. 9v. Zijn naam staat tevens als *Gherardus Symonis confessor sancte Cecilie* in de eerste priesterlijst uit 1501 van het priestergilde van de kerk van Hoorn: *Chronicon*, fol. 2v. In 1506 was *pr. Gherardus Symonis* procurator van dit gilde: *Chronicon*, fol. 6v. In 1513 was *pater Gherardus Symonis* deken van dit gilde: *Chronicon*, fol. 5r en 7r. Waarschijnlijk gaat het in beide gevallen om de biechtvader van het Ceciliaconvent. Dat die inderdaad een andere persoon was dan de biechtvader van Bethlehem blijkt uit het feit dat Gherardus Symonis nog als biechtvader van het Ceciliaconvent in 1532 voorkomt, terwijl de biechtvader van Bethlehem toen al was overleden. WFA, 0643, inv.nr. 744, bergnr. 30, reg.nr. 139.

3 WFA, OAH, inv.nr. 738, bergnr. 2997, reg.nr. 1378.

4 De tekst luidt: *Dominus Gerardus Symonis pater in Bethlehem extra muros opidi Hoernensis dedit 2 fl. s. Andree duos denarios pro precariis ut non molestaretur quia non vult adherere aliis patribus conventualium. Et huiusmodi pecunias solvit in Horn de mense Junii anno 14 presente magistro Bernardo de Harlem qui tunc una mecum missus fuit.* Noordeloos, 'Hefing van precariën in West-Friesland. Vervolg', 193 en 208.

conventen, en het Domkapittel van Utrecht.⁵ De pastoors betaalden van oudsher een geldbedrag bij de inauguratie van een nieuwe proost. Dit was een uitzonderlijke situatie want elders in het bisdom ontving de bisschop dergelijke betalingen die als precarie te boek staan. Eind 15de eeuw poogde de bisschop via het Domkapittel hier verandering in te brengen. De proost zou sindsdien inderdaad geen precarie meer ontvangen, maar de geestelijkheid weigerde heel lang aan het Domkapittel te betalen. De biechtvaders van de conventen verzetten zich sterk omdat zij in het verleden ook nooit precarie aan de proost hadden betaald. In 1514 kwam het conflict tot een hoogtepunt en ontaardde het in een wereldse juridische strijd. Gerardus Symonis wenste hieraan kennelijk niet mee te doen. Zijn naam duikt nogmaals op in 1527 toen hij als ‘pater Gerijt in Bethleem ter Blocker’ optrad als getuige in een proces tussen mr. Petrus Ruych, pastoor van Nieuwe Niedorp en deken van West-Friesland, en de parochianen van Nieuwe Niedorp voor het Hof van Holland.⁶ Het stuk waarin hij als getuige wordt opgeroepen, maakt deel uit van een proces dat zich in de periode 1526 tot 1536 afspeelde.⁷ Dekan Petrus Ruych bezondigde zich vanuit zijn functie aan machtsmisbruik. Bij zijn aanstelling als deken in 1526 had hij een plaatsvervanger als pastoor van Nieuwe Niedorp aangewezen. Kennelijk wilde hij hier op zeker moment zelf weer terugkeren. De parochianen weigerden aan deze plaatsvervanger geld af te dragen. Daarop excommuniceerde Peter Ruych de voornaamsten van hen. Dit was uiteraard een veel te zwaar pressiemiddel en het conflict escaleerde alleen maar verder. Wat de verklaring van Gerardus Symonis inhield, is helaas niet bekend. Hij overleed op 23 oktober 1530. In het memorieboek staat genoteerd: ‘Onse pater here Gerijt Sijmens die ons XLII jaer eerlic regiert heft int jaer MVc ende XXX’. Hij is 42 jaar lang biechtvader van Bethleem geweest en dus aangesteld in 1488. Dat is een zeer lange periode. Hij maakte hierin het prioraat van zeven verschillende kruisbroeders in Pietersdal mee. Bij de kruisbroeders was een termijn van zeven jaar het maximum. Zeker is verder dat hij zelf geen kruisbroeder was: hij was lid van het priestergilde van de kerk van Hoorn, hij wordt geen broeder genoemd en zijn overlijden komt niet voor in de verslagen van het generale kapittel van de kruisbroeders.

Zijn opvolger, Conradus Juliaci, was een kruisbroeder, namelijk de voormalige prior van Pietersdal in Hoorn. De verslagen van het generale kapittel vermelden dat hij in 1524 naar Pietersdal terugkeerde: *fr Conradus Juliaci revertatur ad conventum suum Hornensem*.⁸ Hij werd daar als opvolger van prior Jan Lambertsz. Cruyff aangesteld. Waarschijnlijk is hij in 1529 uit zijn functie ontheven want bij het generale kapittel van 15-17 mei 1530 wordt zijn opvolger Dirck van Elburg als overleden opgegeven.⁹ Dit doet het volgende vermoeden. Tijdens het kapittel van 1528 is besloten in het klooster Jerusalem in Venray na het overlijden van de biechtvader aldaar een kruisbroeder als biechtvader aan te stellen. De kruisbroeders verrichtten hier, net als bij Bethleem, al de visitaties. Bij dit kapittel of dat van het jaar daarop is ook het besluit genomen in Bethleem een kruisbroeder als biechtvader aan te stellen. Gerardus Symonis was op leeftijd. Hij was immers al meer dan 40 jaar in functie. Zijn overlijden viel spoedig te verwachten. Wellicht liet zijn gezondheid al te wensen over. Conradus Juliaci is uit zijn functie als prior ontheven zodat hij bij het overlijden van Gerardus Symonis direct het biechtvaderschap in Bethleem kon overnemen. Dit is allemaal hypothetisch, maar het is wel de meest logische gang van zaken. In 1530 is Conradus Juliaci als biechtvader van Bethleem aangesteld. Op zijn verzoek is een nieuw statutenboek voor Bethleem geschreven. Het besluit hiertoe is bij het generale kapittel van 1537 genomen. Dit staat niet expliciet verwoord. Vermeld staat slechts dat broeder Herman van Doesborch naar het klooster Pietersdal in Hoorn zou gaan.¹⁰ Uit het boek valt op te maken dat hij de schrijver van het statutenboek is.¹¹ Het is in 1538 in gebruik genomen. Conradus Juliaci heeft dit nog net meegemaakt, want bij het generale

5 Zie voor een uitvoerige beschrijving hiervan: Noordeloos, ‘Heffing van precariën in West-Friesland’; Noordeloos, ‘Heffing van precariën in West-Friesland. Vervolg’.

6 WFA, 0643, inv.nr. 707, bergnr. 123.

7 Voets, ‘Hervorming in West-Friesland’, 69-70.

8 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 279-281.

9 Ibidem, 296

10 Het kapittel werd gehouden van 29 april tot en met 1 mei 1537. Het besluit luidt: *fr Hermannus Dusborch Pontis coeli stabit in conventu Hornensi*. Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 315.

11 Zie hoofdstuk 2.

kapittel van 1539 wordt hij als overleden opgegeven: *fr Conradus Juliaci pater sororum prope Horen*.¹² De precieze overlijdensdatum is te vinden in het memorieboek, namelijk 7 februari 1539: 'Onse pater is ghestorven broeder Congrad Willemsz. int jaer ons [heren] MVc ende XXXIX'. Opmerkelijk is dat deze aantekening is geschreven in handschrift 4, dus vermoedelijk na circa 1555. Dit doet vermoeden dat er nog andere memorieboekhouding in omloop was waaruit dit is overgenomen of dat degene die dit heeft geschreven dit uit eigen geheugen heeft geput. Zijn overlijden zal in de gebeden van de zusters jaarlijks op zijn sterfdag zijn herdacht.

Opnieuw werd een voormalige prior van Pietersdal als biechtvader aangesteld, namelijk Petrus Plas van Maastricht. Hij was een voorbeeldig kruisbroeder. In 1529 had hij tijdens een pestepidemie in Maastricht samen met zijn zes medebroeders gedurende zeven weken dag en nacht de zieken verpleegd, ondanks het gevaar voor besmetting.¹³ Een van hen stierf inderdaad aan de pest. Hij vervulde de functie van prior van Pietersdal vanaf 1531 en werd in 1539 opgevolgd door Gerrit Jellisz. van Schagen.¹⁴ Tijdens zijn prioraat is in Pietersdal het statutenboek door Herman van Doesborch geschreven. Als biechtvader van Bethlehem kon hij in alle rust schrijven aan een overweging over het lijden van Christus in de vorm van sermoenen met commentaar.¹⁵ Op folium 45 verso schreef hij: *Conscripta pariter et in unum collecta est hec Passio domini nostri iesu christi per me fratrem Petrum traiectionis superioris ordinis fratrum sancte crucis in Conventu sororum de bethleem in westerblocker in suburbio hornensi cui tum preeram Anno Domini 1541 Mensis Martii die XVI*. Hij voltooide dit werk dus in 1541. Het boek staat tegenwoordig geïnclassificeerd onder Vulcanius (VUL) omdat het zich heeft bevonden in de collectie van Bonaventura Vulcanius (1538-1614). In de Newberry Library in Chicago bevindt zich nog een boek dat in bezit is geweest van Petrus Plas, namelijk een Latijns getijden- en gebedenboek.¹⁶ Op het schutblad staat geschreven: *Libellus fratris Petri Traiectensis ordinis sancte crucis in collegio eiusdem ordinis Lovanii habitantis datus eidem a M Druelio natione Delpho*. Na voltooiing van zijn geschrift kreeg hij toestemming om uit Westerblokker weg te gaan en terug te keren naar het klooster waar hij was ingetreden, want hij overleed als prior van Maastricht. Hiervan wordt bij het generale kapittel van 1544 melding gemaakt: *fr Petrus Plas prior Traiectensis*.¹⁷ Voor zijn overlijden worden verschillende data genoemd. De zusters van Bethlehem legden in hun memorieboek zijn overlijden bij 16 december 1543 vast: 'Onse pater broeder Pieter Joesten die ons eerlicken gheregert heeft int jaer XVc ende XLIII'. Zij zullen dit enige tijd na zijn overlijden hebben vernomen. Voorin het genoemde getijden- en gebedenboek van Petrus Plas heeft een kruisbroeder geschreven: *Qui f. Petrus Plass electus et confirmatus in priorem conventus sui Traiectensis ad illum ex Hollandia proficiscens obiit in conventu nostro Namurcensi Anno domini 1543 dominica ante lucie Orate pro eo ex charitate*. Hieruit valt af te leiden dat hij is overleden op 9 december 1543.¹⁸ Opmerkelijk is dat uit de aantekening blijkt dat hij is gestorven in het kruisbroedersklooster in Namen. In het *Liber Anniversariorum vel Necrologium Conventus Crucigerorum Traiecti ad Mosam* (het memorieboek van het kruisbroedersklooster in Maastricht) staat aangetekend dat *Anniversarium venerabilis patris Petri Plass hujus oppidi nativi, qui ex conventu sororum prope Horn, ubi etiam prior fuit electus per nos Namurci in conventu nostro decessit saltem confirmatus; ex cujus relictis pater Arnoldus Hasselt pro nunc prior recepit circa lx florenos bb, cujus anniversarium cum ceteris venerabilibus prioribus servandum erit*.¹⁹ Petrus Plas overleed in het klooster in

12 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 321-324.

13 Van Hasselt, *Geschiedenis klooster der kruisheeren te Maastricht*, 25.

14 Veerkamp, *Priores van het kruisbroedersklooster*, 16-17. Volgens Veerkamp was Petrus Plas van Maastricht prior in de periode 1531-1538. Dat zou inhouden dat hij al uit zijn functie is ontheven voordat hij als biechtvader in Bethlehem werd aangesteld. Dit is gebaseerd op de veronderstelling dat een prior maximaal zeven jaar in functie was.

15 Leiden, UB: VUL 92 B.

16 Chicago, NL : 56.1. Het is op een veiling van Christie's in Londen in 1987 gekocht. Het bevat volgens de catalogusomschrijving vier delen: fol. 3-73 Henricus de Hassia, *Speculum anime*; fol. 75-206 Petrus de Alliaco, *Super septem psalmos penitentiales*; fol. 209-275 *Horae*; fol. 276-285 *Oratio beati Ambrosii devota ante communionem dicenda*.

17 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 336-338.

18 Hermans berekent op basis van deze vermelding dat hij op 7 december 1543 is overleden: Hermans, *Annales canonicorum*.

19 Van Hasselt, *Geschiedenis klooster der kruisheeren te Maastricht*, 114.

Namen op de terugreis uit het klooster in Hoei waar hij zijn aanstelling als prior had laten bevestigen.²⁰ De mededeling van zijn overlijden zo snel na zijn terugkeer zal een schok voor de broeders in Maastricht zijn geweest. Zijn voorganger als prior was nog maar net overleden. Het gevolg was dat bij het generaal kapittel van 1544 twee opeenvolgende prioren van Maastricht als overleden werden opgegeven.²¹

Nadat Petrus Plas al na enkele jaren naar Maastricht was vertrokken, werd voor het eerst geen voormalige prior van Pietersdal als biechtvader van Bethlehem aangesteld. Er leefden geen kruisbroeders meer die prior in dit klooster waren geweest. De voorgangers van Petrus Plas als prior in Pietersdal waren alle overleden en zijn opvolger Gerrit Jellisz. van Schagen staat bij het generale kapittel van 1541 als overleden opgegeven.²² Pietersdal had dus nog maar net zelf een nieuwe prior, namelijk Dirck Jansz. Als biechtvader in Bethlehem werd Georgius Trudonis van Namen aangesteld. Hij had zijn intrede in de orde in het klooster in Namen gedaan, toevalligerwijs het klooster waar de vorige biechtvader van Bethlehem overleed. Of hij voordat hij in Bethlehem biechtvader werd, in een klooster prior was, is niet bekend. Dit is wel aannemelijk want zijn voorgangers en opvolger in Bethlehem waren alle eerst prior geweest. Kennelijk werd het noodzakelijk geacht dat de biechtvader ervaring had in het leiding geven van een gemeenschap. Het jaar waarin hij dit ambt aanvaardde, is niet bekend, maar kan wel uit de bronnen worden herleid. Zijn voorganger Petrus Plas verbleef in 1541 nog in Bethlehem en vertrok waarschijnlijk in 1543 naar Maastricht om daar prior te worden. Georgius Trudonis van Namen werd dus in 1543 als biechtvader aangesteld en verder is weinig over hem bekend. Hij overleed al na enkele jaren. Zijn overlijden staat vermeld in het verslag van het generale kapittel van 1546: *fr Georgius Trudonis Namurcensis confessor in Bethlehem*.²³ Uit het memorieboek van Bethlehem blijkt dat hij is overleden op 23 november 1545: 'Onse pater broeder Jorijs Jorijsen die ons eerlijcken gheregiert heft int jaer MV hondert ende XLV'.

Zijn opvolger is de meest opmerkelijke persoon in de rij van biechtvaders van Bethlehem: Franciscus Vaes van Tongeren. Omdat zoveel over hem bekend is, heeft Van Asseldonk in 1958 een boek over hem geschreven onder de titel *Franciscus Vaes van Tongeren. Stichter der kloosterbibliotheek van Kolen. 1499-1550*.²⁴ Franciscus Vaes (Servatii) is omstreeks 1499 geboren. Hij trad vermoedelijk in 1519 in klooster Mariënlof in Kolen in, waar hij in 1523 tot priester werd gewijd. In 1529 werd hij tot prior van dit klooster aangesteld en die functie heeft hij tot in 1545 vervuld. In Kolen, een kleine plaats onder Kerniel bij Borgloon (huidig België), was in 1438 een kruisbroedersklooster gesticht. Na zijn aanstelling als prior pakte hij direct de administratie van het klooster voortvarend aan. In 1530 legde hij een register van eigendommen, rechten en inkomsten van het klooster aan (het *Registrum Inventarium*). Dit werk van 80 bladzijden bevat alle weilanden, bossen en bouwland met alle inkomsten in geld en natura die daaruit voortkwamen. Daarnaast schreef hij een historische schets bij tot het jaar 1535, waarna die werd voortgezet door andere broeders. Zijn aandeel hierin omvat 20 bladzijden. Uit de voortzetting van de kroniek blijkt dat Franciscus Vaes de kloosterbibliotheek heeft verrijkt met veel boeken, dat hij een inventaris van alle goederen heeft gemaakt en dat hij alle registers heeft geordend. Een van zijn projecten was dat hij alle gronden en velden liet inspecteren en opmeten. In 1540 ving hij met twee nieuwe registers aan. Het eerste is een register van alle goederen en rechten van de parochie Kerniel (bij het klooster geïncorporeerd) van 79 bladzijden, het tweede is een register van alle goederen en rechten van het klooster van 69 bladzijden. Vervolgens besloot hij deze samen te voegen tot een nieuw register waarin hij tevens de geschiedenis van alle goederen en rechten uiteenzette. Dit omvat ongeveer 220 bladzijden en was volgens Van Asseldonk een 'reuzenwerk' waarover met niets anders dan bewondering kan worden gesproken. Hij rondde dit in 1543 af. Ondertussen schreef hij een *cartularium* met afschriften van alle documenten. In 1544 stelde hij een boekencatalogus samen waaruit blijkt dat tijdens zijn prioraat 36 boekwerken zijn binnengebracht. Hij had ook twee handschriften laten vervaardigen. Onder zijn bewind werd tot slot in

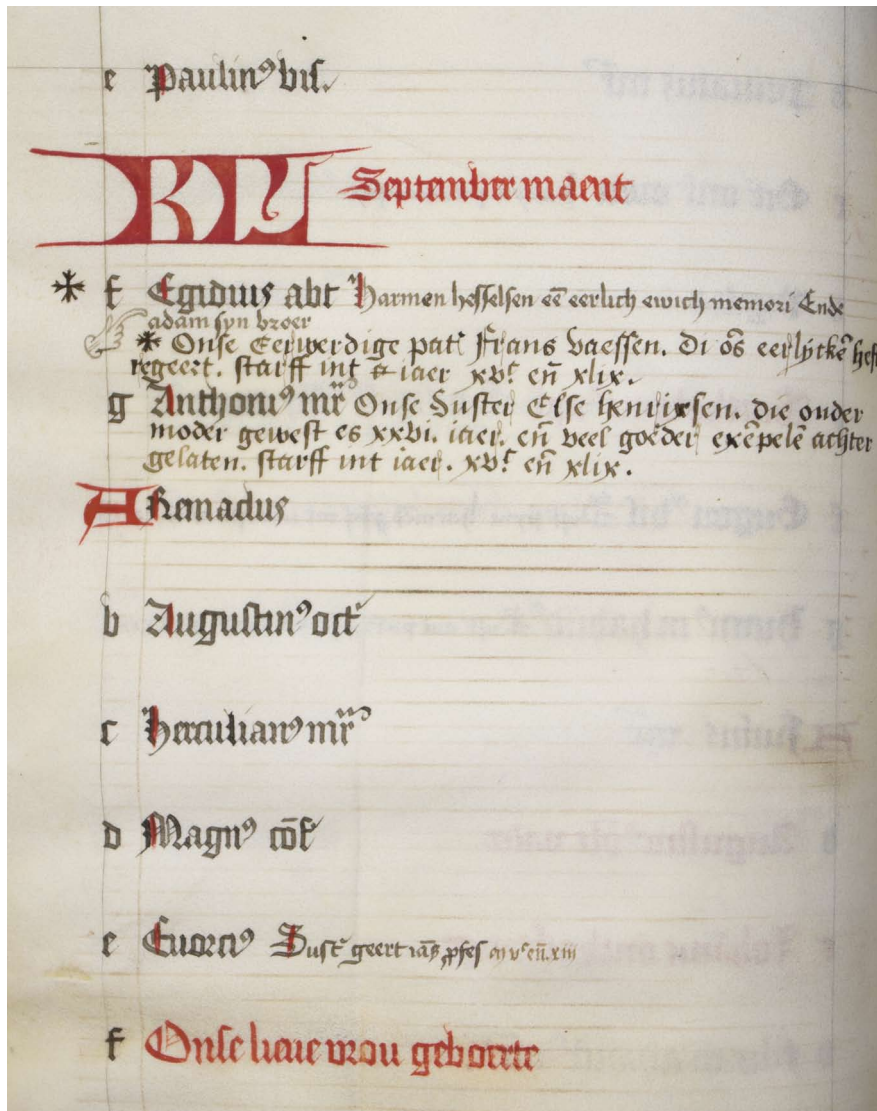
20 Ibidem, 46.

21 Van Hasselt, *Geschiedenis klooster der kruisheeren te Maastricht*, 46. Het betreft: Johannes Proenen prior Trajectensis en Petrus Plas prior Trajectensis. Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 336-338.

22 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 329.

23 Ibidem, 340-342.

24 Van Asseldonk, *Franciscus Vaes van Tongeren*.

5-2 In de kalender in het statutenboek van Bethlehem uit 1537 staat het overlijden van Franciscus Vaes (Frans Vaessen) bij de letter f genoteerd. KC : 28, fol. 13verso.

1535 de nieuwe kloosterkerk ingewijd.²⁵ Alle inspanningen eisten hun tol. Op 17 februari 1545 verkreeg hij na veel beproevingen, inspanningen, pijn en ellende (*multos agones, labores ac dolores et pericula*) ontslag.²⁶ Hij leed aan de vierdaagse koorts (*gravi aegritudine quartanarum febrium*). Hij was zo ziek dat hij niet alleen op sterk aandringen van de broeders, maar ook op eigen verzoek uit het ambt van prior werd ontheven (*ex sua propria petitione, quam ex fratrum suorum studiosa instantia*). Deze voormalige prior, die een groot deel van zijn leven in het klooster te Kolen had doorgebracht en ziel en zaligheid had gelegd in een goed administratief bestuur van dit klooster, werd na het overlijden van Georgius Trudonis door het generaal kapittel in Bethlehem als biechtvader aangesteld. Hij vertrok vanuit Kolen om zich meer dan 200 kilometer naar het noorden in het dorp Westerblokker te vestigen. Hij zal inmiddels een beetje hersteld zijn geweest van zijn ziekte, maar het zal voor hem toch wel zeker zijn geweest dat hij nooit meer naar zijn geliefde klooster in Kolen zou terugkeren. Wat dreef hem? Wilde hij zijn laatste jaren in alle rust slijten zonder 'lastig' gevallen te worden met allerlei administratieve zaken in Kolen? Of was hij nog zo gedreven dat hij ook in Bethlehem administratief orde op zaken wilde stellen? Het lijkt erop dat hij zijn ziekte niet meer echt te boven is gekomen want in 1549 overleed hij. Zijn overlijden staat in het verslag

25 Klooster Mariënlof in Kolen (Kerniel) bestaat nog steeds, tot 1797 was het een kruisbroedersklooster en in 1822 werd het opnieuw in gebruik genomen door cisterciënzerinnen. De abdij kan worden bezichtigd.

26 Hermans, *Annales canonicorum*, 712.

5-3 Poortgebouw en kapel van kruisbroedersklooster Mariënlof in Kolen, 2013. Onder het prioraat van Franciscus Vaes werd in 1535 de nieuwe kloosterkapel ingewijd.

van het generale kapittel van 1550 vermeld: *venerabilis pater fr Franciscus pater in Bethlehem quondam prior Marie laudis*.²⁷ De precieze overlijdensdatum valt te achterhalen uit het memorieboek van Bethlehem, waarin bij 1 september staat geschreven: 'Onse eerwerdige pater Frans Vaessen di ons eerlycken heft regeert starff int jaer XVc ende XLIX'. Uit de kloosterkroniek van Kolen blijkt dat Franciscus Vaes per testament 18 gouden florijnen aan Bethlehem naliet om boeken voor de bibliotheek te kopen: *Ac in praescripto conventu sororum diem clausit extremum, cujus anima aeterna fruatur requie in coelis, anno 1550, ipso Egidii die, et legavit hinc conventui 18 florenos aureos semel pro emendis libris*.²⁸ Opmerkelijk is dat hier als overlijdensdatum 1 september 1550 staat in plaats van 1 september 1549.

De eerstvolgende biechtvader van Bethlehem die uit de bronnen naar voren komt is Henricus Normannus. De enige vermelding die er van hem is, staat in de verslagen van het generale kapittel. In 1568 wordt hij als overleden opgegeven: *fr Henricus Normannus pater sororum in Bethlehem*.²⁹ Hij is dus in 1567 of begin 1568 gestorven. Zijn overlijden ontbreekt in het memorieboek van Bethlehem. Het waren roerige jaren. In 1567 had Bethlehem veel hinder ondervonden van een groep plunderende geuzen. Wellicht is ten gevolge van alle wanorde de boekhouding minder goed bijgehouden dan voorheen. Waarschijnlijk is hij na het overlijden van Franciscus Vaes in 1549 als biechtvader aangesteld. Uit de verslagen van het generale kapittel blijkt verder dat in 1552 een *socius* voor de biechtvader van Bethlehem werd aangesteld: *fr Johannes Workumensis stabit in conventu sororum in Bethlehem, ut socius patris sub obedientia prioris Hornensis*.³⁰ Hij was gehoorzaamheid verschuldigd aan de prior van Pietersdal. Johannes Symonis van Woudrichem verbleef volgens de verslagen van 1535 en 1536 in klooster Novus Fundus in Nieuwland (Zeeland). In 1537 werd bepaald dat hij zou terugkeren naar het convent in Woudrichem. In

27 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 348-349.

28 Hermans, *Annales canonicorum*, 713; Van Asseldonk, *Franciscus Vaes van Tongeren*, 36.

29 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 382-384.

30 Ibidem, 352-353.

1538 besloot het generale kapittel dat hij naar klooster Pietersdal in Hoorn zou gaan: *fr. Johannes Symonis Workumensis stabit in conventu Hornensi*. Daarna is in de verslagen geen verplaatsing van hem meer te vinden. Mogelijk verbleef hij dus al sinds 1538 in Pietersdal. In 1552 werd hij de socius van de biechtvader van Bethlehem. De functie van socius, de hulp van een biechtvader, kwam waarschijnlijk vaak in vrouwenkloosters voor, maar onttrekt zich meestal aan de waarneming door gebrek aan bronnen.

Na 1568 tasten we volledig in het duister wie toen als biechtvader van Bethlehem is aangesteld. Deze persoon is overleden na opheffing van het klooster en ontbreekt daardoor in het memorieboek van Bethlehem. In de verslagen van het generale kapittel van de kruisbroeders valt hij niet te traceren. In de roerige jaren tijdens het begin van de Tachtigjarige Oorlog vond het generaal kapittel niet jaarlijks plaats en kon de boekhouding wellicht niet goed worden bijgehouden. Er bestaat een kans dat geen kruisbroeder, maar een priester is aangesteld onder supervisie van de kruisbroeders, zoals dat ook voor 1530 het geval was.

Uit de beschrijving van de opeenvolgende biechtvaders van Bethlehem is een aantal opvallende zaken af te leiden. In totaal kunnen vijf kruisbroeders worden achterhaald die pater van dit vrouwenklooster zijn geweest. Van drie van hen is zeker dat zij voorheen prior van een kruisbroedersklooster zijn geweest. Dit waren broeders die ervaring hadden in het leiding geven aan een gemeenschap. Vooral de aanstelling van Franciscus Vaes van Tongeren is opmerkelijk want hij was een groot kloosterhervormer van Mariënlof in Kolen. De taak voor de geestelijke en materiële zorg van de zusters werd door de kruisbroeders dus heel serieus genomen. De opeenvolgende biechtvaders Conradus Juliaci, Petrus Plas van Maastricht, Georgius Trudonis van Namen en Franciscus Vaes van Tongeren hebben ongetwijfeld zorg gedragen voor een goed bestuur waarin zowel geestelijk als materieel alles op orde was. Daarnaast doet hun aanstelling vermoeden dat het biechtvaderschap bij Bethlehem door het generaal kapittel ook als een soort oudedagsvoorziening voor vooraanstaande kruisbroeders werd gezien.³¹ Zeker in het geval van Franciscus Vaes, die wegens ziekte zijn priorschap in Kolen moest neerleggen, ontstaat de indruk dat zijn benoeming tot biechtvader van Bethlehem als een welverdiende rustige oude dag met goede verzorging door de zusters werd beschouwd.

Biechtvaders van Bethlehem

Jacob	1475 - 1488
Gerardus Symonis (Gerijt Sijmensen)	1488 - 1530
Conradus Juliaci (Congrad Willemsz.)	1530 - 1539
Petrus Plas van Maastricht (Pieter Joesten)	1539 - 1543
Georgius Trudonis van Namen (Jorijs Jorijsen)	1543 - 1545
Franciscus Vaes van Tongeren (Frans Vaessen)	1545 - 1549
Henricus Normannus	≥1549 - 1568

5.3 De zusters

5.3.1 Inleiding

Binnen een religieuze vrouwengemeenschap wordt een onderscheid gemaakt tussen postulanten, novicen en zusters. In het statutenboek van Bethlehem uit 1537 komt deze driedeling tot uiting. De zusters hadden eigen taken. Vaak staan deze omschreven in een statutenboek, maar in het geval van Bethlehem is geen enkele bepaling opgenomen over de verschillende functies die de zusters in het klooster hadden. Op basis van parallellen en enkele vermeldingen in andere historische bronnen kan het bestaan van verschillende functies wel worden verondersteld. We kunnen ons op basis hiervan een beeld vormen van het leven in het klooster.

31 De kruisbroeders waren wellicht ook huiverig een jonge biechtvader aan te stellen temidden van een gemeenschap met veel jonge vrouwen.

5.3.2 Aanne en inkleding

Uit het statutenboek van 1537 blijkt dat een vrouw alleen bij meerderheid van stemmen in het klooster werd ontvangen. De minimumleeftijd was 15 jaar. De pater en mater stelden op advies van de vier oudste zusters een van de zusters aan als ‘meester’ over de postulante. Zij zou haar alles leren over de gang van zaken in het klooster. Tot slot volgt nog een bepaling van praktische aard: haar kleren zou men pas verkopen na haar professie.

Dan soe salmen hoer werlicke clederen uut trecken ende die gheestelicke clederen weder an trecken.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 50v.

Na de proefperiode moesten vier zusters, die door de pater en mater daartoe waren aangewezenen, nagaan of zij bekwaam en sterk genoeg was en of ze de wil had de regels en statuten na te volgen om ingekleed te worden. Als dit het geval was, gaven de visitatoren vervolgens hun goedkeuring en ondervroegen de postulante of ze reeds in een andere orde haar professie had gedaan, of ze schulden had, of ze getrouwd was en of ze misschien verborgen ziektes had. Als ze op al die vragen negatief kon antwoorden, hield men haar nogmaals de zwaarte van het kloosterleven voor ogen. Daarna kon worden overgegaan tot de inkleding waarbij men haar de wereldse kleding uitdeed en de geestelijke kleding aantrok. Vervolgens ving het noviciaat van een jaar aan. Voor de inkleding stond een minimumleeftijd van 17 jaar.

De minimumleeftijd van 17 jaar is hoger dan bij de derde-ordeconventen die waren aangesloten bij het Kapittel van Utrecht het geval was. Bij die conventen gold een leeftijdsgrens van 15 jaar. In 1437 besloot het Kapittel dat meisjes vanaf 12 jaar mochten worden opgenomen.³² In de praktijk was dit geen gewoonte. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het vrome verhaal van zuster Trijntgen Alberts.³³ Ze was omstreeks 1554 slechts 14 jaar oud toen ze uit vrije wil in het Ceciliaconvent in Hoorn wilde worden aangenomen.³⁴ De pater en mater vonden haar te jong, maar lieten haar uiteindelijk toch toe omdat zij zo aandrong: ‘Van joncks aen vercoos dit dochterken te draeghen ‘t jock des Heeren. Om haer veertien jaeren ghinck zij in ‘t clooster van S. Cecilien te Hooren, sonder dat se oit te vooren eimant ghehadt hadde dien haer aenporden of vermaenden tot een clooster leeven. De stadt van Hooren lach wel dardalf uer gaens van de plaets daer haar ouwers woonden; dit jonge maechdelicke hertgen ginck met een stillicheyt daer alleen nae toe. Doordien se noch soo jonck was, en wildense haer niet aennemen; maer door haer ootmoedich ende constant ghebedt heeft ‘t selfde van de mater verworven, ende setten haer soo iverich tot de duecht dat se een stichtinge was voor ‘t clooster. Om haeren achtien jaere dede sij cloosters belofte; ende out sijnde 20 of 22 jaere openbare beloft.’ Het verhaal maakt duidelijk dat dit eerder uitzondering dan regel was.

5.3.3 Professie

Als een novice minimaal 18 jaar oud was, kon zij haar professie doen. Ze diende hiertoe een verzoek in en bij meerderheid van stemmen werd beslist of hieraan gehoor werd gegeven. Opnieuw stelde de pater of de visitorator de vragen die haar ook bij de inkleding waren gesteld. En opnieuw wees men op de strengheid van het kloosterbestaan. Alle wereldse bezittingen die de novice nog had, moest ze inleveren en aan de voeten van de biechtvader leggen. De minimumleeftijd voor het doen van de professie was gelijk aan die bij de derde-ordeconventen. In 1499 stelde het Kapittel van Utrecht de leeftijdsgrens op 18 jaar.³⁵ De wijze waarop de professie werd gedaan, staat niet in de statuten vastgelegd. Bij de conventen ging dit met ceremonieel vertoon. Dit wordt fraai beschreven in een akte van het Ceciliaconvent in Hoorn.³⁶ Zes zusters deden in 1433 gelijktijdig hun professie. Ze lazen hun beloftes voor vanaf een briefje met een kaars in

Dat sy ter doet toe in reynicheit hoers lichaems, in willighe armoet, ende in ghehoersamheit sellen leuen.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 51r.

32 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 202.

33 Graaf, ‘Uit de levens der “maechden van den hoek”.

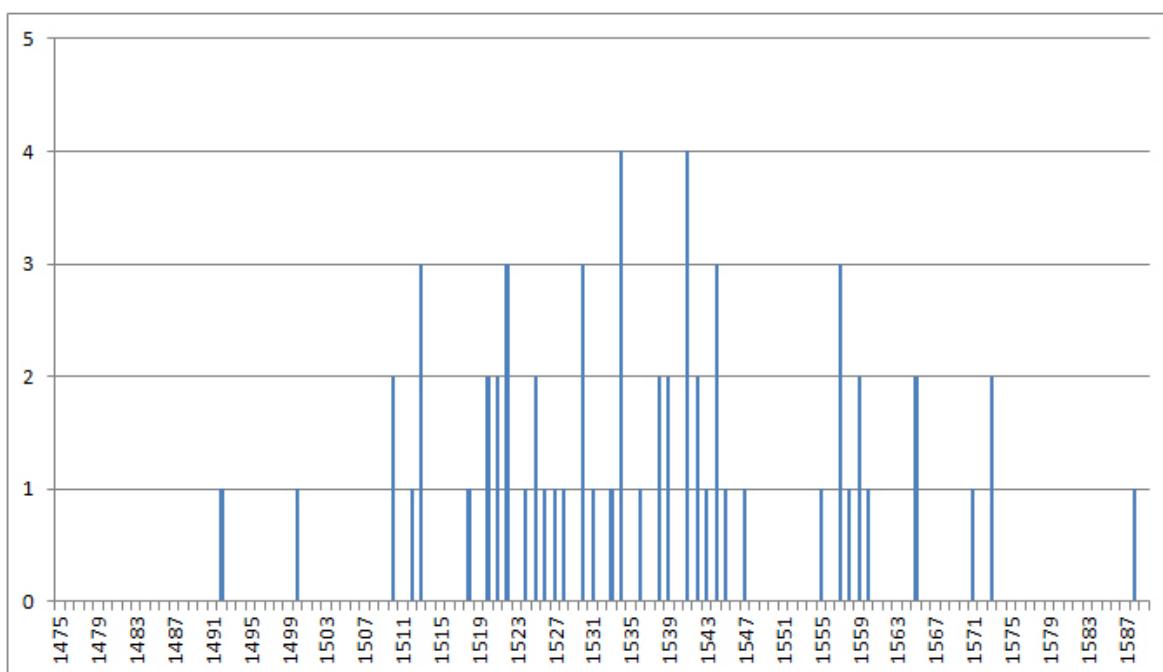
34 In 1603 was ze 63 jaar oud, dus ze is geboren omstreeks 1540. WFA, OAH, inv.nr. 843, bergnr. 1981.

35 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 73-74.

36 WFA, OAH, inv.nr. 833, bergnr. 3088, reg.nr. 1262.

hun hand en beloofden plechtig hun biechtvader zich hieraan te houden. Blijkens de akte werd de professie, die een plechtig en feestelijk karakter had, door veel priesters en belangstellenden bijgewoond. Iets dergelijks kunnen we ons ook voorstellen in Bethlehem. De professie hield in dat men gehoorzaamheid aan de regel van Augustinus en de statuten was verschuldigd, zoals in het laatste hoofdstuk van het statutenboek nogmaals wordt benadrukt. Uit het klooster treden, was ten strengste verboden. Een apart hoofdstuk is gewijd aan ‘van die daer verlopen’. Als een weggelopen zuster na 40 dagen nog niet terug was, zou men haar in de ban doen. Als ze wel terugkwam, werd ze gestraft volgens de voorschriften van de zware schuld. Nog zwaardere straf zou ze krijgen als ze ‘enige oneerlike’ zaken had bedreven, waarbij we vooral moeten denken aan het breken van de gelofte van kuisheid. Een zuster mocht niet weglopen, maar mocht sowieso slechts bij hoge uitzondering het klooster verlaten. In Bethlehem gold in overeenstemming met de regel de clausuur. Indien noodzakelijk mocht men buiten het kloosterterrein komen. Dat mocht nooit alleen, maar altijd met twee zusters. Ze moesten continu bij elkaar blijven zodat niets heimelijks kon gebeuren. Ze mochten niet langer wegblijven dan strikt noodzakelijk en mochten zo min mogelijk spreken. In de praktijk zal het niet vaak voorgekomen zijn dat een zuster, behalve de mater en procuratrix, buiten het klooster kwam.

In de kalender in het statutenboek zijn de professies van zusters bijgehouden. In totaal kan van 62 zusters de precieze datum van professie worden achterhaald (zie bijlage 1). Als we deze professies in een staafdiagram zetten, ontstaat een paraboolvormige grafiek met de top in de jaren dertig en veertig van de 16de eeuw. Hieruit zou de indruk kunnen ontstaan dat die jaren de hoogtijdagen van het klooster vormden. Als we de gegevens nog eens goed bestuderen, lopen we tegen heel wat interpretatieproblemen aan. Het lijkt er op dat in de begintijd van het klooster de professies niet systematisch zijn bijgehouden. In de kalender wordt slechts één professie vermeld vóór 1500, namelijk van Brecht Sijmens in 1492. Zeker in de begintijd moeten meer vrouwen hun professie hebben gedaan. Van de 62 zusters van wie het jaar van professie bekend is, deden 32 zusters hun professie vóór 1537. Bij 11 zusters staat de professie wel bij een datum ingeschreven, maar niet met het bijbehorende jaar.³⁷ Op basis van het handschrift kun-

Grafiek 5-1 Het aantal professies per jaar gedurende het bestaan van Bethlehem, op basis van de gegevens zoals die zijn genoteerd in de kalender in het statutenboek van 1537. De gegevens zijn onvolledig waardoor een vertekend beeld ontstaat. Uitgaande van deze grafiek was er een hoogtepunt in professies in de jaren 30 en 40 van de 16de eeuw.

37 Van nog een twaalfde zuster, Claer Jans, staat een professie bij 29 januari genoteerd, maar tevens dat zij een van de eerste vier zusters van het klooster was. Logischerwijs zou haar professie dan niet in Bethlehem moeten hebben plaatsgevonden, maar in het Oegeklooster in Friesland. Zij overleed in 1517.

nen al hun professies vóór 1537 worden gedateerd. Verder zijn er nog vier zusters van wie het overlijden staat vermeld en bij wie op basis van andere bronnen kan worden afgeleid dat ze vóór 1537 hun professie hebben gedaan.³⁸ Een van hen is Alijt Dircs die reeds in een akte uit 1494 als mater optreedt. Zij heeft dus haar kloostergelofte voor dat jaar afgelegd, maar deze ontbreekt in de kalender. Hillegont Wouters komt voor als zuster in een akte uit 1507; ook haar professie ontbreekt. Van Else Henrixen weten we dat ze al ondermater in 1523 was. De datum van haar professie wordt niet genoemd. In de archiefstukken die handelen over een inbraak in het klooster in 1529 worden zes zusters bij naam genoemd, maar van slechts één van hen kan de professie worden achterhaald. Tot slot traden twee zusters uit: de ene in 1482 en de ander voor 1537. Ook van hen weten we niet wanneer hun professie heeft plaatsgevonden. Rekening houdend met al deze gegevens leidt dit tot de conclusie dat niet 32 zusters maar minstens 53 zusters hun professie vóór 1537 hebben gedaan.³⁹ Waarom veel professies ontbreken, is onduidelijk. Verondersteld zou in ieder geval kunnen worden dat de professies die in 1537 werden genoteerd zusters betroffen die toen nog in leven waren. De data van de professies van de overleden zusters hoefden in 1537 niet meer in herinnering te worden gehouden. Rekening houdend met de ontbrekende gegevens komt in dat geval het totaal aantal in 1537 op ongeveer 50 zusters uit.

Voor de periode na 1537 is de situatie al niet veel beter. Uit de betalingen van alimentatie aan de zusters van het voormalige klooster Bethlehem na 1572 is een lijst met namen samen te stellen (zie hoofdstuk 10). Van de meeste van hen staat de professie niet in het boek. Op basis van al deze verspreide gegevens is de lijst met namen van zusters die in de kalender voorkomen (professie en overlijden) met nog 18 namen uit te breiden. Het totaal aantal zusters van Bethlehem dat we uit de bronnen kunnen herleiden komt daarmee op 101.

Is de grafiek van professies dan nutteloos? Dat is een conclusie die te ver gaat. De grafiek laat een patroon zien dat vermoedelijk wel klopt, namelijk een afname van het aantal professies (de participatieve devotie) vanaf de jaren veertig van de 16de eeuw. De grafiek laat nog een ander opvallend fenomeen zien, namelijk een gat in de periode tussen 1548 en 1554 waarin geheel geen professies zijn vastgelegd. Het klooster maakte toen slechte tijden door. Binnen een jaar tijd waren de mater (2 december 1548), de procuratrix (29 januari 1549), de pater (1 september 1549) en de ondermater (2 september 1549) overleden. Het volledige bestuur van het klooster viel weg. Naar de oorzaak hiervan kunnen we slechts gissen. Slechte leefomstandigheden gevolgd door ziekte? Het gat in de grafiek laat zich vooral verklaren doordat de boekhouding niet goed is bijgehouden. Tot slot valt nog een laatste detail aan de grafiek op, namelijk dat er nog een professie voorkomt in 1588. Op 1 april staat genoteerd: 'Onse suster Anna Pieter proffesi XVc acht en tachtic'. Dit is meer dan 15 jaar na de voorlaatste professie en ver na de opheffing van het klooster. Het is de enige aantekening in het boek waarin het jaartal voluit is geschreven in plaats van in Romeinse cijfers. Het handschrift waarin de aantekening is geschreven (H4) was vermoedelijk actief vanaf circa 1555. Anna Pieters komt voor in de administratie van de betaling van alimentatie na opheffing van de kloosters. Voor het eerst komt haar naam voor in 1577, dus enkele jaren voor haar vermeende professie. In 1603 was ze 88 jaar oud (geboren circa 1515). Wellicht heeft zij zelf haar naam met het jaar 1588 in het boek gezet. Mogelijk is ze al op 14 juli 1533 ingetreden want er staat een professie van een Anna Pieters met die datum. Ze was toen 18 jaar oud. De professie in 1588 kan niet juist zijn. En dat ook nog eens op de datum 1 april, de dag waarop men elkaar traditiegetrouw voor de gek houdt.

Op basis van de grafiek is een schatting te maken van het aantal zusters op een bepaald moment in het klooster. Met nadruk dient te worden gesteld dat dit een minimumaantal is. Van belang hierbij is hoe lang een zuster gemiddeld na haar professie in het klooster doorbracht. De achterliggende gegevens die hiervoor nodig zijn, zijn de gemiddelde leeftijd bij professie en de gemiddelde leeftijd bij overlijden. Over de leeftijd van intrede van vrouwen in een religieuze gemeenschap is weinig bekend. De idee is dat vrouwen over het algemeen op jonge leeftijd intraden.⁴⁰ De gemiddelde leeftijd van overlijden van zusters is al evenmin bekend. Uit de gegevens van de betaling van alimentatie aan voormalige zusters blijkt

38 Dit zijn: mater Alijt Dircs, mater Hillegont Wouters, ondermater Else Henrixsen en procuratrix Dieuwer Pieters.

39 Dit aantal ligt erg dichtbij het aantal ingetredenen in Pietersdal tussen 1462 en 1540, namelijk 48 personen. Janssen, *Oord van helder licht*, 83.

40 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 192-193.

dat veel van hen opvallend oud werden. Een overlijdensleeftijd van in de 70 of 80 jaar is geen uitzondering.⁴¹ Houden we een veilige periode van 30 jaar aan dat een zuster gemiddeld in het klooster verbleef, dan bestond de kloostergemeenschap in 1547 uit minimaal 40 zusters. Dit is het aantal zusters dat in de periode van 30 jaar daarvoor professie heeft gedaan. Aangezien de boekhouding incompleet is, zal het klooster op het hoogtepunt zeker 50 zusters hebben bevat, zoals ook hierboven al is verondersteld. Dit is geen ongebruikelijk aantal voor een vrouwenklooster. In 1429 zaten in het Ceciliaconvent in Hoorn 55 zusters.⁴² In 1430 wordt ook het aantal zusters in de pastoorsoorkonde van het Mariaconvent op 55 gesteld.⁴³ Volgens de Informatie van Medemblik uit 1514 bevatten de twee vrouwenconventen daar samen circa 100 zusters, dus ongeveer 50 zusters per convent.⁴⁴ Velius schrijft bij het jaar 1419 over de toen gestichte kloosters ‘in welker eenige 40 in andere 60 in andere 80 en ook meer personen haer in den dienst Gods oeffenden na dat in die tijden gebruik was’.⁴⁵ Het precieze aantal zusters in Bethlehem is niet zeker, maar uit de gegevens blijkt in ieder geval wel dat het klooster rond 1547 de maximale omvang bereikte.

5.3.4 De mater

De zuster met de belangrijkste taak in het klooster was de mater. In het statutenboek komt een uitgebreid hoofdstuk voor over het kiezen van de mater. Dit gebeurde bij meerderheid van stemmen in tegenwoordigheid van, en met bevestiging door de visitatoren. De mater kon niet zomaar worden afgezet. Dan moest er echt wat ernstigs aan de hand zijn en moesten de visitatoren worden geraadpleegd. Niets wijst erop dat dit ooit in Bethlehem heeft gespeeld. In de statuten staat een omschrijving van haar taken. Ze moest erop toezien dat de zusters zich aan de regels hielden en of alle handwerk wel goed werd gedaan. Voor algemene en kleine zaken was zij het aanspreekpunt en moest men de pater niet lastig vallen (‘salmen den pater niet moylick wesen’). De mater moest het goede voorbeeld geven. Zij moest de zusters bij gebreken ook corrigeren.

De eerste mater was Suwe Geryts. Zij was vermoedelijk een van de eerste zusters uit het Oegeklooster in Friesland. Bij de datum van 6 juli (octave d’apostel Petrus ende Paulus) staat haar overlijden genoteerd: ‘die eerste mater van dit convent bethlehem die seer onderscheydelyc regierde in claer exempel strenge in hoer selven’. Het jaar staat hier niet bij vermeld, maar dit zal in, of niet lang voor 1494 zijn geweest aangezien in dat jaar de volgende mater in functie was.

Zij werd opgevolgd door Alijt Dircs. Ze overleed op 13 juli 1521: ‘Suster Alyt Dircs profes die mater gewest heft over die XXV jaer ende in goede exempel ons voer gegaen heft int jaer MvC ende XXI’. Uit deze aantekening blijkt dat ze meer dan 25 jaar lang mater is geweest, dus al voor 1496. Ze komt als mater al voor in een akte uit 1494. Nog een tweede maal komt ze in de bronnen naar voren als mater in een akte waarin een vicarie wordt gesticht. De akte is ongedateerd, maar kan worden geplaatst in de periode tussen 1507 en 1512.

De volgende mater was Hillegont Wouters. Ze overleed op 2 december 1548: ‘Suster Hyllegont Wouters, di mater van dit convent es gewest XXIII jaren, ende profijtlijken geregeert heft, dar dit godshuys oick veel tijtlijck goits van onfangeet heft, starff int jaer ons heeren XVc XLVIII’. Uit deze aantekening valt af te leiden dat ze 24 jaar lang mater is geweest en dus in 1524 als zodanig moet zijn aangesteld. Dat zou betekenen dat tussen Alijt en Hillegont nog een andere zuster mater is geweest. Als dat zo is, ontbreekt haar overlijden in het memorieboek. Mogelijk is Hillegont al in 1521 na het overlijden van Alijt als mater aangesteld. In dat geval zou ze 27 jaar lang mater zijn geweest. Hillegont was

Die mater sal oeck hoer conversacie maeken onder die susteren ende of ende toe gaen om te onderstaen of dat handwerck der susteren wel voertgaet ende die ordinanci wel ghehouden wort.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 52

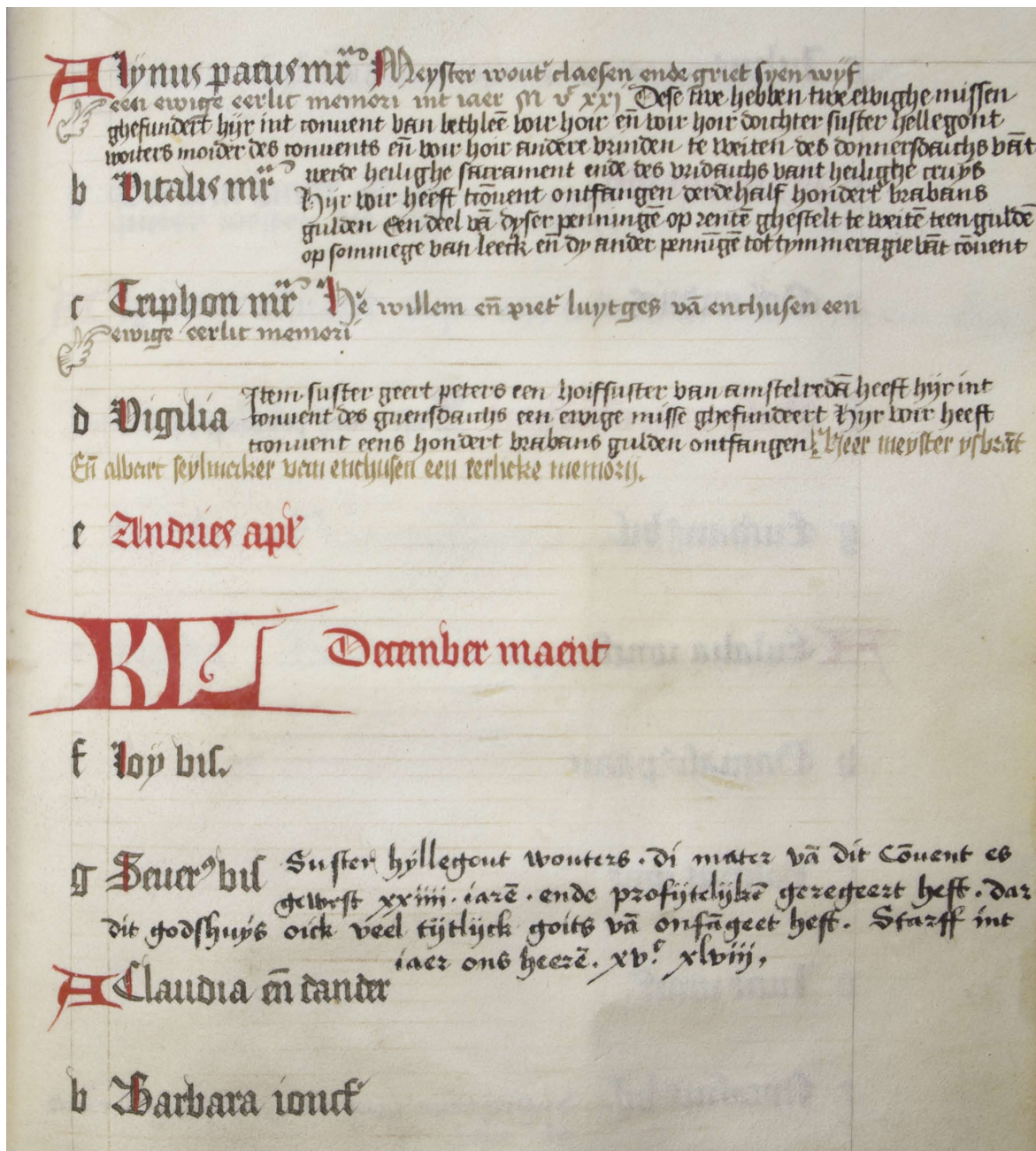
41 Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat pas in 1603 de leeftijden staan vermeld, dus dat alle zusters die daarvoor zijn overleden ontbreken.

42 WFA, OAH, inv.nr. 802, bergnr. 3057, reg.nr. 289.

43 WFA, OAH, inv.nr. 825, bergnr. 3080, reg.nr. 296.

44 Fruin, *Informatie*, 104.

45 Velius, *Chronyk*, 36.

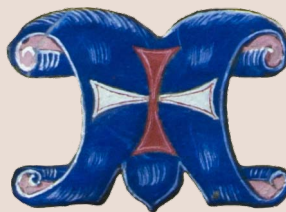
5-4 Pagina uit de kalender in het statutenboek van Bethlehem uit 1537. Bij 26 november (letter A) staat de begunstiging door meester Wouter Claesen genoteerd. Bij 2 december (letter g) staat het overlijden van mater Hylligont Wouters, de dochter van Wouter Claesen geschreven. KC : 28, fol. 18recto.

de dochter van meester Wouter Claessen en Griet Isbrants uit Avenhorn. Haar ouders hadden in 1507, toen Alijt nog mater was, een vicarie in de kapel gesticht. Hillegont was in die tijd al als zuster in het klooster aanwezig. Daarnaast hebben ze 250 Brabantse guldens aan het klooster geschonken die ten dele gebruikt werden voor 'tymmeragie vant convent'. Het klooster had dus van haar ouders veel goederen en geld verkregen. Het zal wellicht geen toeval zijn dat zij, vanwege de verdiensten van haar ouders voor het klooster, tot mater werd gekozen.

De volgende mater die in de bronnen is te traceren, is Geert Lamberts. Zij komt als mater voor in een archiefstuk uit 1570 en was in dat jaar 62 jaar oud. Aangezien na 1548 geen overlijden van een mater meer in het memorieboek staat genoteerd, is zij waarschijnlijk in dat jaar als mater aangesteld en overleden na 1572. Zij had in 1542 samen met haar dochter Nel Lammerts haar professie gedaan, als we in ieder geval de aantekening 'Onse suster Nel Lammerts profes MVc ende XLII ende Geert hoer moer' aan haar verbinden.

De maters van Bethlehem

Suwe Geryts	1475	- ≤1494
Alijt Dircs	≤1494	- 1521
Hillegont Wouters	≥1521	- 1548
Geert Lamberts	≥1548	- 1572

De ondermaters van Bethlehem

Else Henrixsen	1523	- 1549
----------------	------	--------

5.3.5 De ondermater en procuratrix

In het statutenboek komen geen aparte hoofdstukken voor over deze functies. Bij het verkiezen van de mater staat vermeld dat de pater en mater samen met de negen oudste zusters de ondermater en procuratrix aanstellen. De ondermater was de rechterhand en de plaatsvervangster van de mater. De procuratrix hielp zowel de pater als de mater in wereldse zaken. Zij droeg zorg voor de dagelijkse inkomsten en uitgaven. Viermaal per jaar moest ze aan de pater, mater en de negen oudste zusters verantwoording afleggen. Gezamenlijk legden ze eenmaal per jaar rekenschap af aan de visitatoren.

Die ondermaeter sal hoer hebben totten moeder als een trouwe onderstand int gheestelick ende wens die mater niet en vermach by noetsaeken dat sal die ondermater vervullen.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 52r-52v.

De ondermaters en procuratrices van Bethlehem zijn niet alle bij naam bekend. In het memoireboek staat op 2 september 1549 het overlijden van ondermater Else Henrixsen genoteerd: 'Onse suster Else Henrixsen die onder moder gewest es XXVI jaer ende veel goeder exempelen achter gelaten starff int jaer Xvc ende XLIX'. Dat houdt in dat zij omstreeks 1523 als ondermater is aangesteld en dus gedurende al die jaren onder mater Hillegont Wouters haar functie heeft uitgeoefend. De enige procuratrix die van naam bekend is, is zuster Dieuwer Pieters. Als zodanig komt zij in een bron uit 1529 voor. Zij overleed op 29 januari 1549.

In statutenboeken komen soms uitgebreide omschrijvingen voor van de taken die verschillende zusters in het klooster hadden. In het statutenboek van het Maatklooster staan bijvoorbeeld aparte hoofdstukken Van der Kelrewaerster (de beheerster van de voorraden in de kelder), Van der Koekenwaerster (de beheerster van de keuken), Van der Reventerwaerster (de beheerster van de refter), Van der Siekenwaerster, Van der Clederwaerster, Van der Costersche (de kosteres), Van der Cantrix (de voorzangster), Van der Ebdomedaria (zuster die leiding heeft bij gebed en zegen) en Van der bewaerster der boeken. Zoals in hoofdstuk 4 reeds uiteengezet, zijn de functies van de cantrix en de ebdomedaria typisch voor kloosters met koorzusters. Deze ontbreken bij conversinnen. De andere functies zullen ongetwijfeld ook in Bethlehem door zusters zijn vervuld. Indirect valt dit uit enkele hoofdstukken uit het statutenboek op te maken. Uit het hoofdstuk 'Van die boeken ende hoer bewaringe' blijkt dat een van de zusters de boeken beheerde. Zonder haar toestemming mocht geen boek worden geleend.

In de getuigenverklaringen van een aantal zusters na een inbraak in het klooster in 1529 wordt bij die zusters hun taak in het klooster vermeld.⁴⁶ Onder hen bevindt zich Aef Willems 'brouster'. De brouwzuster droeg zorg voor het brouwen van het bier in het brouwhuis. Hieruit blijkt dat Bethlehem over een eigen brouwerij beschikte. Verder legde Clara Gerijts 'koemaecht' een verklaring af. De koemaagd was belast met de zorg voor de koeien, waartoe ook het melken behoorde. Vermoedelijk was dit een taak voor meerdere zusters. Uit de administratie na opheffing van Bethlehem blijkt dat Griet Reijers, een van de voormalige zusters van Bethlehem, koemaagd was.⁴⁷ Bethlehem had dus een eigen veebedrijf voor zuivelproductie. In 1529 worden zowel Trijn Jans (40 jaar oud) als Lijsbeth Jans (72 jaar oud)

46 WFA, ORA, bergnr. 4515, fol. 12-13v.

47 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

‘poortmaecht’ genoemd. Eerstgenoemde zusters is mogelijk te vereenzelvigen met Katrijn Jans die op 13 oktober 1512 haar professie deed. Haar ouders stichtten op die dag een eeuwige memorie. De poortmaagd hield de wacht bij de poort om de mensen op te vangen die iets van de zusters verlangden.

5.3.6 De zusters

Op basis van de in het memorieboek geschreven professies en overlijdens en alle andere archiefbronnen is een lijst gemaakt met de namen van de zusters van Bethlehem (bijlage 1). Deze lijst omvat, zoals hierboven reeds is gesteld, 101 namen. De meest voorkomende voornaam is Katrijn of Trijn (12 maal). Catharina was een van de meest populaire heiligen in die tijd. Andere namen die vaak voorkomen zijn Geert (7), Marij(tgen) (7), Aecht(e) (6), Anna (6), Dieu(wertje) (5), Griet (5), Lijsbeth (5) en Neel(tgen) (5). Verder zijn er meerdere zusters met de naam Hilgont (3), Claer of Clara (3), Stien of Stijn(e) (3), Alijt (2), Aef of Ave (3), Eelke(n) (2), Else (2), Engel (2), Magdalena (2) en Cuneer (2). De andere namen komen slechts eenmaal voor: Aannes, Agnes, Agnieta, Barber, Beel, Brecht, Duijff, Eva, Gerbrich, Henrick, Iel, Luijdu, Meijnu, Sijberich, Suwe, Tecla, Welmoet en Ymme. Geen enkele van hen heeft een achternaam, wat duidelijk maakt dat de zusters niet uit de hoge sociale lagen afkomstig waren. Het gebruik van achternamen is bij de lagere sociale lagen pas heel laat in West-Friesland in zwang gekomen. Wel worden patroniemen genoemd. Een enkele keer staat bij een zuster vermeld waar ze vandaan kwam. Trijn Willems, die in 1558 haar professie deed, was afkomstig uit Blokker. Trijn Jans overleed in 1546 en kwam uit Edam. Bij het overlijden van mater Hillegont Wouters staat haar herkomst niet vermeld. Haar ouders, die het klooster hadden begunstigd, kwamen uit Avenhorn. De ouders van Katrijn Jans woonden in Wognum. Bij de zusters die na opheffing van het klooster alimentatie van de stad betaald kregen, staat bij enkele de plaats van herkomst vermeld: Magdalena Arents uit Haarlem, Marij Jans uit Hauwert en Duijff Outgerts uit Oudendijk. Helaas valt van de andere zusters niet veel meer te achterhalen dan hun naam.

5.4 Het religieuze leven

5.4.1 Inleiding

Veel van wat we te weten komen over Bethlehem heeft betrekking op de praktische gang van zaken in het klooster. Het vormde een woon- en werkgemeenschap waarin dagelijks alle huishoudelijke en ambachtelijke taken moesten worden verricht. De ene zuster hield de voorraden bij, de andere zorgde voor de koeien en weer een ander hield de wacht bij de poort. We kunnen ons een beeld vormen van het grondbezit en de inkomstenbronnen. Maar uiteindelijk hadden al die praktische zaken een religieus doel, namelijk om de zusters individueel in staat te stellen een devoot leven te leiden. Nederigheid en gehoorzaamheid zouden de weg zijn om aan Christus gelijk te worden. In de devote mystieke geschriften uit die tijd wordt vaak de vergelijking gemaakt van de bruid en bruidegom. Door een devoot leven zou een zuster als het ware de bruid van Christus worden. Om hier volledig op gericht te zijn en aardse hartstochten en begeerten los te laten werd in een klooster een ascetisch leven geleid. Hoe werd hieraan onder de kruisbroeders invulling gegeven?

5.4.2 De mis

Binnen iedere religieuze vrouwengemeenschap vormden de liturgische vieringen van de mis, de getijden en de memoriediensten een zeer belangrijk deel van het dagelijks bestaan. Het bidden en lezen van teksten en psalmen uit de Heilige Schrift was een manier om eerbied te tonen aan God en was gericht op het verwerven van het eeuwige leven. Het statutenboek vangt aan met een hoofdstuk over hoe de zusters zich moeten gedragen in de kloosterkapel (‘van dat godes huys’) en vervolgt met een hoofdstuk over de getijden (‘van die ghetijden’). In de kapel van het klooster werd dagelijks de mis opgedragen. In het statu-

Alle daghen salmen mit ynnicheit een misse hoeren ende onder die misse salmen gheen ghetijden overlude lesen.

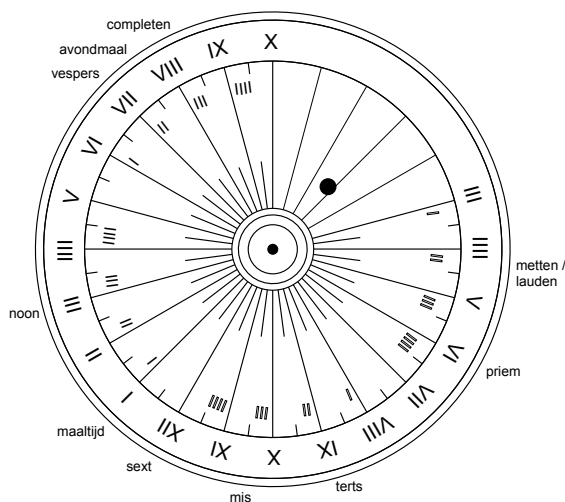
Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 39r.

tenboek staat geen apart hoofdstuk over het verloop van de mis. Kennelijk werd dat als vanzelfsprekend ervaren. Bepaald staat slechts dat dagelijks de mis moest worden gehouden en bijgewoond. In de kerk mochten de zusters geen rumoer maken, niet aan een vreemde manier van devotie doen en niet spreken (behalve bij noodzaak en met toestemming).

5.4.3 De getijden

Het bidden van het koorgebed is een van de belangrijkste kenmerken van een klooster. Koorzusters baden dagelijks de volledige onverkorte Latijnse versie in tegenstelling tot tertiariessen die alleen verkorte Nederlandstalige getijden baden, zoals dat ook onder vrome leken gebruikelijk was. Deze verkorte getijden

worden de Maria-getijden of het Kleine Officie van Onze Lieve Vrouw genoemd. Het volledige koorgebed, ook wel als het Groot Officie van Onze Lieve Vrouw aangeduid, bestond uit zeven getijden die

5-5 Foto en reconstructietekening van een zonnewijzer van leisteen, 15de of 16de eeuw, gevonden bij werkzaamheden aan het Dal in Hoorn en in 1934 door dhr. Noordeloos geschonken aan het Westfries Museum.

De zonnewijzer heeft een diameter 14,5 cm en de uren staan met Romeinse cijfers aangegeven. De twee gaten dienden voor de bevestiging van de metalen driehoek die de schaduw op de wijzer wierp.

De zonnewijzer is afkomstig van klooster Pietersdal en daarmee de enige archeologische vondst van dit klooster. Voor de kruisbroeders was het zeer belangrijk de uren van de dag bij te houden vanwege het bidden van de getijden. De volgorde lag vast, maar de tijdstippen waarop ze gehouden werden, konden wisselen. Het bidden van de volledige getijden nam ongeveer 5 tot 6 uur per dag in beslag.

Die ghetyden salmen devoetelicke lesen inder kerke ende tot alle seven ghetyden salmen doen een teyken mit der klokke ende tot die misse.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 39r.

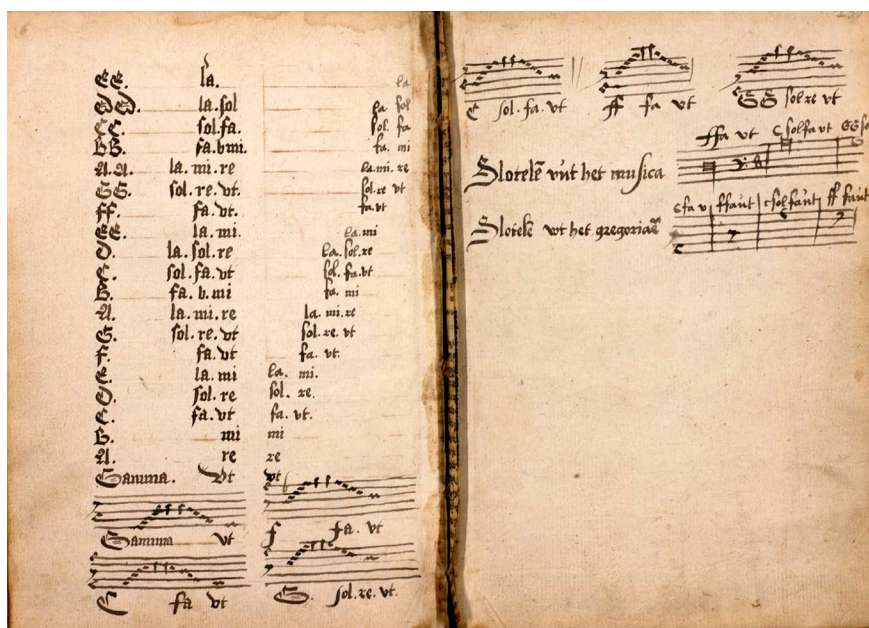
op verschillende momenten van de dag werden gebeden. Dit waren de metten, de prime, de terts, de sext, de noon, de vespers en de completen. Ten overvloede moet worden vermeld dat dit inderdaad zeven kerkelijke getijden zijn en niet acht zoals vaak in overzichten wordt weergegeven want de metten en de lauden werden meestal niet afzonderlijk geteld. Voor de meeste vrouwenkloosters was een bestaan als koorzuster-gemeenschap niet mogelijk. De zusters beheersten het Latijn niet en het bidden van een volledig koorgebed zou een te groot beslag leggen op hun tijd om nog andere werkzaamheden te kunnen verrichten. Vandaar dat er een tussenvorm werd vormgegeven waarbij de zusters wel een kerkelijk erkende regel volgden, maar toch de verkorte getijden baden.

Het statutenboek geeft een heel aantal bepalingen ten aanzien van de getijden in een apart hoofdstuk. De dag begon volgens de statuten om vier uur 's morgens in de kerk met de metten en de prime, in de ochtend volgde de terts, daarna de mis, 's middags de sext en na de maaltijd de noon. Vlak voor het avondmaal was de vesper. De completen werden samen met het *Confiteor* voor negen uur 's avonds gelezen. Op zondagen lazen ze de vesper om 3 uur 's middags. Op vastendagen werd de noon nog voor het avondmaal (de enige maaltijd) gebeden. De aanvang van ieder van de zeven getijden werd door het luiden van de klok aangegeven. Gelezen moesten worden de 'onser liever vrouweghetijden' en op alle zondagen, Pasen, Pinksteren, Kerst, alle Onze Lieve Vrouwendagen, alle apostelendagen, Nieuwjaarsdag, Driekoningen, Hemelvaartsdag, Heilige Sacramentsdag, St. Jan Baptistdag, St. Maria Magdalenadag, St. Laurentiusdag, St. Augustinusdag, beide Heilige Kruisdagen, St. Michielsdag, Allerheiligen en Allerzielen

de 'heilighe kercks ghetiden'. Doordeweeks las men bovendien een vigilie van negen lessen (wake met lezing van passages uit de Heilige Schrift, afgeleid van *lectio*). Op St. Maarten, St. Nicolaas en alle andere heiligendagen las men een van de zeven boetepsalmen met een litanie (een aanroepinggebed) en een vigilie van negen lessen. Op de andere dagen lazen de zusters een van de zeven psalmen met een litanie en een vigilie van drie lessen. De 'heilighen cruys ghetiden' lazen ze zondags in de kerk en op werkdagen op het werk, waarbij een ieder die voor zichzelf en in stilte mocht lezen. Een zuster die een goede reden en toestemming had bij de getijden weg te blijven, moest een van de zeven psalmen lezen. Als zij geen toestemming had gevraagd, moest ze schuld bekennen in het kapittel en een discipline (kastijding) van de mater ondergaan. Als ze geen schuld bekende, moest ze van de grond eten.

Hieruit blijkt dat de zusters de Onze-Lieve-Vrouwegetijden lazen en op zondag en op bepaalde heiligendagen de zogenoemde Heilige Kerkgetijden. Daarnaast lazen zij op zondag de Heilige Kruisgetijden in de kerk en doordeweeks in stilte voor zichzelf. Dit zijn alle verkorte Nederlandstalige getijden, zoals die ook door leken werden gebeden. Om die reden wordt wel gesproken van lekenzusters, maar deze benaming doet geen recht aan hun leefwijze. Goudriaan noemt zusters van kloosters die de regel van Augustinus volgden, die niet bij een bovenlokale organisatie waren aangesloten en die verkorte Nederlandstalige getijden baden, conversinnen van Augustinus. Uit de statuten van Jerusalem blijkt dat de zusters ook daar conversinnen waren. Van het klooster is een kroniek overgeleverd, waarvan het eerste deel is geschreven door biechtvader Hubert van Lochem (1500-1527). Interessant is de passage die hij schrijft over biechtvader Albert van den Beesten (1447-1490) die het nieuwe statutenboek in 1467 heeft geschreven: 'ende sijn mildicheit hevet hij bewesen inden statuten: dat onse susteren niet soe voel en vasten als ander regularissen (...) ende des ghelicks mitten ghetijden, daer hie sijn mildicheit seer over die susteren in bewesen hevet'. Hubert verzucht erbij: 'Hie mach sien, woe hie dat verantwoerdet'!⁴⁸ Hij kon het niet nalaten zijn ongenoegen hierover uit te spreken. Het ware ideaal voor hem was een echt regularissenklooster, maar kennelijk was dat niet haalbaar.

De getijden vormden een vast kerkelijk patroon, waarvoor talloze getijdenboeken in omloop waren die qua inhoud veel overeenkomsten vertonen maar door uiteenlopende kloostergemeenschappen werden gebruikt. Van diverse conventen in West-Friesland zijn getijdenboeken overgeleverd. Daarnaast waren er psalters in omloop. Van het Claraconvent in Enkhuizen is een psalter naar de vertaling van Geert Grote en Scutken overgeleverd.⁴⁹ Dit psalter dateert volgens Obbema uit circa 1470 en bevat de contemporaine inscriptie 'dit boeck toe behoert die susteren van sinte claren tenchusen'.⁵⁰ Het is een

5-6 De koorzang vormde een belangrijk onderdeel van de dagindeling. In het brevier van Magdalena Arents uit 1569 zijn aantekeningen betreffende de muzieknoten opgenomen (fol. 129v-130r).

48 Everts, 'Oirkonde van de stichting des kloosters "Jeruzalem"', 105.

49 Leiden, UB : LTK 2206. Het is in 1992 door de Universiteitsbibliotheek van Leiden aangekocht.

50 Obbema, 'Een psalter uit Enkhuizen'.

zogenaamd *psalterium feriatum*, een psalter waarin de psalmen in de volgorde van de getijden staan. Uit West-Friesland kennen we van slechts één ander vrouwenklooster een psalter, namelijk van het Catharinaconvent in Hoorn.⁵¹ Opmerkelijk aan dat boek is dat het een Latijns koorpsalter is (*Psalterium per hebdomam*). Het verdient nader onderzoek na te gaan hoe dit boek in het Catharinaconvent terecht is gekomen, want een Latijns koorpsalter in een tertiariessenconvent is zeer ongebruikelijk.⁵² Van klooster Bethlehem is geen psalter of getijdenboek overgeleverd. Hoewel dit wellicht een gemis is, is de informatie die een dergelijk getijdenboek kan opleveren voor de geschiedenis van het klooster gering. Overigens is het niet geheel uitgesloten dat een getijdenboek van Bethlehem nog wel bestaat. Van veel getijdenboeken valt niet meer te achterhalen van wie ze zijn geweest. Diverse boeken worden toegeschreven aan Hoorn op basis van de in de kalenders rood geaccentueerde heiligennaam St. Cyriacus, de patroonheilige van de stad Hoorn. Bovendien blijkt een groep van zeventien heiligen als typisch West-Fries te moeten worden geduid.⁵³ In West-Friese kalenders werden deze met rode inkt geschreven om aan te geven dat het kerkelijke feestdagen betreft. Op basis van deze kenmerken veronderstelt Hülsmann dat een groep van zeven getijdenboeken in Hoorn is gemaakt. Zij vermoedt dat ze zijn geschreven in Pietersdal.⁵⁴ Bij enkele handschriften vermoedt zij een gebruik in augustijner kring vanwege de speciale aandacht die uitgaat naar St. Augustinus.⁵⁵ In een van de boeken staat bij de smeekbedes tot de diverse heiligen de smeekbede tot Augustinus vooraan.⁵⁶ In een ander boek staat bij de heiligendag van Augustinus in de kalender *Augustini episcopi patris nostri* en het bevat tevens de smeekbede: 'Died voer ons

5-7 Pagina (fol. 9v) uit het brevier van zuster Magdalena Arents uit 1569 met een ingeplakt en ingekleurd prentje met afbeelding van Christus die voor Pilatus wordt gebracht.

51 's-Gravenhage, KB : 76 E 3.

52 Hascher-Burger, 'Vrouwenlied en mannenzang', 163.

53 Hülsmann, *Tronies, baardmannen en hondenkoppen*, 145. In de kalender van Bethlehem staan slechts drie van deze zeventien heiligendagen met rode letters aangegeven. In 1524 had de stad Hoorn aan het Domkapittel verzocht of een aantal van de feestdagen kon worden afgeschaft vanwege het grote aantal feestdagen dat in deze regio werd gevierd. De zeventien 'West-Friese' heiligendagen kwamen daarna te vervallen.

54 Ibidem, 159-160. Zij baseert dit vermoeden op de stijlovereenkomsten tussen de penwerkdecoratie van een serie 'West-Friese' Handschriften (op basis van de kalenders met de West-Friese heiligendagen) met de decoratieve tronie-stijl. Zij veronderstelt dat de decoratieve tronie-stijl uit Amsterdam is meegenomen. Pietersdal is in 1457 door broeders uit Amsterdam (het Paulusconvent) gesticht. Hier valt echter wel wat tegenin te brengen. Pietersdal ging over tot de orde van de kruisbroeders; de broeders werden regelmatig verplaatst naar andere kruisbroederskloosters. Een continuïteit in een handschriftproductie met eigen stijlkenmerken ligt niet voor de hand.

55 Ibidem, 160.

56 Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms. McClean 94, fol. 180v. Hülsmann, *Tronies, baardmannen en hondenkoppen*, 205 nr. 12 (CFM 94).

goedertieren vader augustijn.⁵⁷ Beide boeken zijn geschreven in het Middelnederlands en dateren uit circa 1470-1480. In die tijd waren er in West-Friesland slechts vier kloosters volgens de regel van Augustinus: Nieuwlicht, Pietersdal, Maria Magdalenaconvent en Bethlehem. Aangezien het getijdenboek in het Middelnederlands is geschreven, is een gebruik in de mannenkloosters Pietersdal en Nieuwlicht niet waarschijnlijk. Wellicht zijn ze gemaakt voor Bethlehem toen dit klooster de regel van Augustinus in 1479 aannam. Het eerste boek bevindt zich tegenwoordig in het Fitzwilliam Museum in Cambridge en het tweede boek in de Bodleian Library in Oxford. Een bewaard gebleven brevier is wel met zekerheid in gebruik geweest in klooster Bethlehem.⁵⁸ Een brevier is een boek met gebeden die onderdeel uitmaken van de getijden. Brevier is de Nederlandse afkorting van *breviarium*, dat een ‘kort overzicht’ betekent. In het boek staat geschreven: ‘Dit boeck hoert toe suster magdaleen aarnst van betelem butten hoern’. Magdalena Arents was inderdaad een zuster uit Bethlehem. Ze komt voor in de stukken die gaan over het beheer van de voormalige kloostergoederen en de betaling van alimentatie door de stad aan de zusters. Magdalena Arents uit Haarlem overleed op 24 maart 1610. Het brevier dat in haar bezit was, is gemaakt in 1569. Op folium 8recto staat geschreven: ‘bidt om gods wil voor den arme scriver R.P. anno 1569’. Het boek heeft nog de oorspronkelijke leren kaft met ingestempelde versiering en koperen boekbeslag. Hoewel de boekdrukkunst al een tijd lang bestond, is het nog volledig handgeschreven. Hier en daar is een ingekleurd gedrukt plaatje geplakt.

5.4.4 Memoriemissen

Het zorgdragen voor het eigen zielenheil en het zielenheil van de omgeving was een van de belangrijkste maatschappelijke en religieuze functies van een klooster.⁵⁹ Daarnaast vormden memoriendiensten een financieel belang voor de kloosters omdat ze in de meeste gevallen gepaard gingen met schenkingen. Het statutenboek bevat achter de kalender een korte uitleg over de memoriendiensten vanwege de in de kalender geschreven memories. Op deze memories zal verderop in dit boek worden ingegaan. Hier is alleen van belang welke soorten er waren en op welke wijze de memoriendiensten hiervoor werden gehouden. In de kalender komen drie soorten jaarlijkse memories voor:

- een (eeuwig) eerlijke memorie (17 maal)
- een (eeuwig) eerlijke memorie en een lange vigilie (4 maal)
- een (eeuwig) eerlijke memorie en een lange vigilie en een discipline (1 maal)

De toevoeging ‘eeuwig’ is niet altijd aanwezig; ook de toevoeging ‘eerlijke’ ontbreekt een enkele maal. Een eerlijk memorie komt het meest voor (17 keer) en was kennelijk de ‘standaard’ vorm. Achter de kalender staat uitgelegd wat dat inhield. Bij een eerlijke memorie moesten op de betreffende dag of als dat beter uitkwam de dag ervoor of de dag erna, een vigilie van negen lessen gelezen worden en alle zusters moesten ‘s avonds een ‘discipline nemen’ (zelfkastijding).⁶⁰ Een vigilie van negen lessen was een middag- of avondwake met lezingen uit de Heilige Schrift. Bij de eerlijke memorie en een lange vigilie werd een uitgebreidere vigilie dan de vigilie van negen lessen gelezen. Dit kostte waarschijnlijk meer geld dan de standaardvorm en komt viermaal voor. In een van de gevallen, bij Mart-

Ende voer dese voerschreven Eerlicke memori sal dat convent hebben opden reventer een eerlicke gracie dieweellic die overste sonder versumenisse beschyckken sullen.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 20r.

57 Oxford, Bodleian Library, Ms. D’Orville 213 (17091), fol. 161r. Hülsmann, *Tronies, baardmannen en hondenkoppen*, 218 nr. 57 (OXB 213).

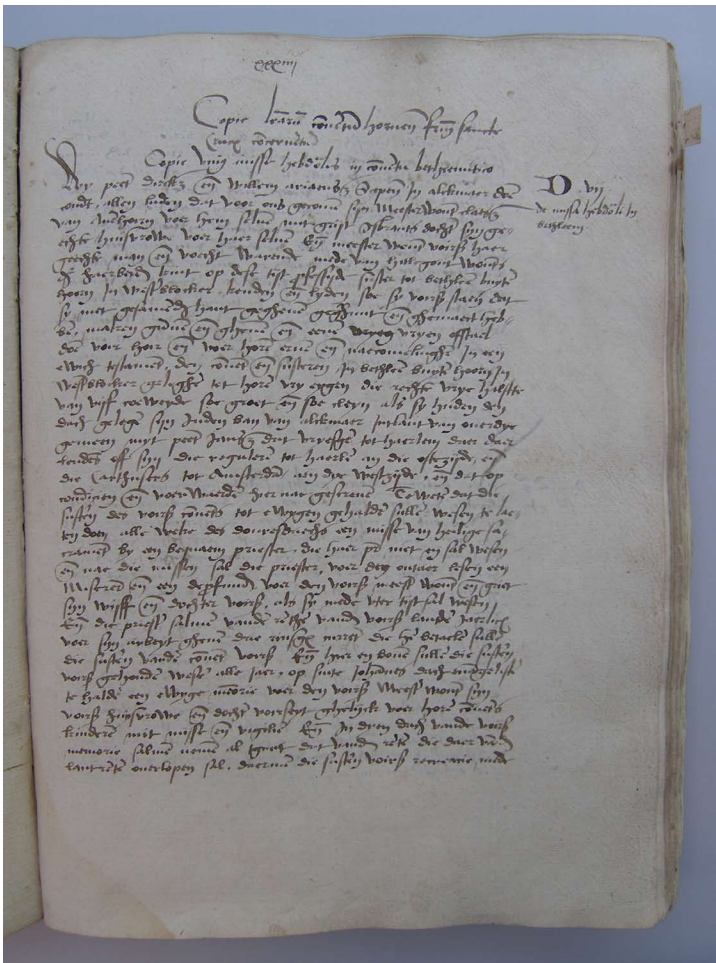
58 KULeuven, Maurits Sabbebibliotheek, Collectie Berchmanianum 5000 A6. Het brevier bevindt zich volgens de omschrijving van de BNM in de Jezuïetenbibliotheek Berchmanianum in Nijmegen. De heer Dr. Nicolaas Appel S.J., voormalig bibliothecaris van Berchmanianum, was zo vriendelijk mee te delen dat de collectie waarin het handschrift zich bevindt, in bruikleen is overgedragen aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Het KU Leuven heeft foto’s van dit handschrift ter beschikking gesteld, waarvoor dank aan de heer B. Deprez.

59 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 85.

60 De omschrijving ‘een discipline nemen’ komt regelmatig in de statuten voor. Dit staat voor een zelfkastijding met een zweep, zoals in veel (strengere) kloosters gebruikelijk was. De zweep werd de ‘discipline’ genoemd. De zelfkastijding was een van de manieren om de kloostertucht te bewaren.

ha jonckvrou, staat bepaald dat ook de kerkgetijden van Sint Martha mochten worden gebeden. De betekenis van de uitbreiding met een discipline bij de derde soort is niet duidelijk. Een discipline hoorde al standaard bij een 'gewone' eerlijke memorie. Deze omschrijving komt slechts eenmaal voor.

Door sommige personen werd tot slot een wekelijkse mis gesticht. Voor het eerst vernemen we hiervan in Bethlehem in 1507. Meester Wouter Claesen van Avenhorn en zijn vrouw Griet Ijsbrantsdochter stichtten een wekelijkse mis van het Heilige Sacrament, gevolgd door twee psalmen voor het zielenheil van de stichters, op donderdag.⁶¹ Uit het memorieboek blijkt dat ze naderhand nog een mis hebben gefundeerd, namelijk op vrijdag een mis van het Heilige Kruis. Uit de akte blijkt dat ze grond schonken en uit de aantekening in het memorieboek blijkt dat ze ook nog eens 250 Brabantse gulden aan het klooster gaven. Naast deze twee wekelijkse missen, stichtten ze ook aanvankelijk één en later twee jaarlijkse memoriemissen. Tussen 1507 en 1512 stichtte Dieuwer, de weduwe van Johannes Sijmonsz. Boeners uit Wognum, nog twee wekelijkse missen op maandag en op dinsdag. Ook zij schonk hiervoor grond. Verder werd voor haar een jaarlijkse memoriemis gehouden. Tot slot stichtte Geert Peters, een 'hoifsuster' uit Amsterdam, tussen 1512 en 1538 een wekelijkse mis. Deze vond plaats op woensdag en zij betaalde daarvoor het grote bedrag van 100 Brabantse gulden. In de akte uit 1507 werd vastgelegd dat de wekelijkse mis door een apart daarvoor aangestelde priester moest worden gelezen, die betaald zou worden uit de opbrengsten van de geschonken grond. Dat zou inhouden dat we te maken hebben met een zogenoemde vicarie (officie). Uit de opbrengsten van geschonken grond of rentebrieven werd een priester betaald om op een daartoe aangewezen altaar heilige missen voor het zielenheil van de stichter en

5-8 In het cartularium van St. Pietersdal is een afschrift van de akte uit 1507 opgenomen waarin meester Wouter Claesen van Avenhorn en zijn vrouw Griet Ijsbrantsdochter een wekelijkse mis in Bethlehem fundeerden.

zijn familie te lezen. De stichter had het recht om de priester te benoemen. Dit heet het collatierecht; degene die dit recht bezat, was de *collator*. Hij kon dit recht ook uit handen geven. De *vicaris* wordt in de bronnen ook aangeduid als de bezitter, de *possessor*, van de vicarie. Toch wordt nergens in de bronnen van een vicarie of vicaris gesproken. Dit heeft te maken met het ontbreken van voorwaarden met betrekking tot de collatie. De vicarie was geïncorporeerd in het klooster en het collatierecht berustte daar. De regels bij deze wekelijkse missen waren dus wat minder streng dan bij de vicarie, maar in feite onderscheidde de uitvoer van beide zich weinig. Over de precieze toedracht van de stichtingen van de diverse memories wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan. Als een soort beloning voor het houden van een memoriemis kregen de zusters een pitantie in de refter. In het statutenboek wordt dit 'een eerlijke gracie' genoemd. Soms werden hiervoor nog speciaal voorwaarden vastgelegd. Bij de memoriemis voor Wouter Claesen en zijn familie be-

61 WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 34r-34v.

stond de pitantie uit tarwebrood, vers vlees en Oosters bier. Bij de memoriemis voor Johannes Sijmonsz. Boeners en zijn familie staat dezelfde bepaling, namelijk tarwebrood, vers vlees en Hamburger bier. Tarwebrood was van betere kwaliteit dan het normale roggebrood en Hamburgs (of Oosters) bier was van betere kwaliteit dan het eigen gebrouwen bier.

Naast memoriediensten voor begunstigers van het klooster, werden memoriediensten voor de eigen gemeenschap gehouden.⁶² Bepaald stond dat de *de profundis* en de *collect* die iedere werkdag gelezen werden tijdens de prime bestemd waren voor alle geestelijke en wereldlijke broeders en zusters en alle gelovigen.⁶³ De *de profundis* die tijdens de sext werd gelezen, was bestemd voor de ouders, de oversten, iedereen van wie geestelijke lering was ontvangen en de weldoeners van de orde van wie aalmoezen waren ontvangen.⁶⁴ Tot slot was de vigilie van negen lessen die op maandag werd gelezen bestemd voor de weldoeners van de orde die gestorven zijn en van wie aalmoezen waren ontvangen.⁶⁵

5.4.5 De maaltijd

Hoewel de maaltijd op het eerste gezicht niets te maken lijkt te hebben met de religieuze aspecten van het kloosterleven, wordt die toch hieronder behandeld. De twee maaltijden of, in het geval van vasten, één maaltijd per dag vormden een vast onderdeel van de dagindeling. In het statutenboek wordt een apart hoofdstuk gewijd aan de gang van zaken in de refter.

De maaltijden hadden duidelijk een devote kant. De zusters aan tafel moesten stil en zedig zitten en zwijgen. Eén van hen las voor uit stichtelijke werken, die het innerlijk moesten roeren. Iedereen moest aandachtig naar de leeszuster luisteren. De maaltijd was ook verder omgeven met rituelen die het samen-zijn in de refter bijna een liturgisch karakter gaven.

Mit ordinancie salmen daer sitten ende andachtelicke nae den lessen hoeren, bi ordinancie des moeders salmen ter taeffelen lesen, alsulke boeken die meest stichtighen ende inwendeliken bevegghen.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 39r.

5.4.6 Stilzwijgen en neigen

Stilzwijgen (*silencium*) was een van de belangrijkste kenmerken van het kloosterlijke leven. Het hield in dat op bepaalde plaatsen en op bepaalde tijden niet gesproken mocht worden en verder uitsluitend zachtjes en kort wanneer noodzakelijk. Het statutenboek

schrijft een stilzwijgen voor in de kerk, in de refter en onder de maaltijd. Niemand mocht zonder toestemming van de mater spreken, noch met elkaar, noch met wereldlijke lieden. Verder zouden de zusters zwijgen, behalve bij een aantal uitzonderingen. Degene wiens beurt het was in de kerk voor te lezen, moest daarvoor toestemming bij de mater vragen. Verder mocht de pater of mater soms toestemming geven tot spreken als het regime stilzwijgen goed werd onderhouden, zolang hier maar geen gewoonte van werd gemaakt. Alleen de zusters die daartoe toestemming hadden, mochten met vreemde lieden spreken. Als de zusters toestemming hadden te spreken, zou dit altijd gezamenlijk zijn en niet in groepjes, om roddelen en achterklap te voorkomen. Als ze zich daaraan niet hielden, werd dit als zware schuld gezien. De mater mocht verder met de andere zusters spreken over noodzakelijke dingen en om te vermanen. Na het Heilig Sacrament mochten de zusters de verdere dag niet meer spreken. Een zuster die deze regels herhaaldelijk brak, zou gestraft worden voor zware schuld en een hele dag moeten zwijgen.

Alle die susteren sullen ghelick wesen verbonden hoer silencium te holden op sekere verboeden tyden.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 47v.

62 Zie ook: Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 88. Bij kloosters van het Kapittel van Sion werd jaarlijks op Dertiendag (13 jan.) en op Pinksteren een generale memorie gehouden voor de broeders, zusters, hun familie en vrienden.

63 Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 20r: 'Item die deprofondis ende die collect, diemen werckedaechs lesset op die prime, die liestmen voer onse broeders ende susters gheestelick ende waerlick ende voer alle gelovighe sielen.'

64 Ibidem, fol. 20r: 'Item die deprofondis diemen op die sixt lesset, die lestmen voer onse ouders ende oversten ende voer die geen doer wij geestelicke leeringe van ontfangen ende voer die weldaders der oerden, daer wy tytlicke aelmisse van ontfangen hebben.'

65 Ibidem, fol. 20r: 'Item die vigilia van IX lessen, diemen des maendaghen lesen, als dat gheordiniert is. Die salmen lesen voer die weldaders der oerden die gestorven sijn ende daert convent aelmissen van ontfangen heeft.'

Een andere vorm van eerbied betuigen was het neigen. Dit is een met een buiging van het hoofd eer betuigen en nederigheid betonen aan iets of iemand. In het statutenboek is het neigen als een apart hoofdstuk opgenomen. Bij binnenkomst in de kerk moesten de zusters neigen naar het Heilig Sacrament. Verder moesten zij neigen bij het ‘Glorie zij den Vader’ en bij het noemen van de naam Jezus en Maria. Ook naar de oversten en de geestelijken zouden de zusters moeten neigen. Bij in gebreke blijven moest de zuster op haar knieën vallen, schuld bekennen en pas opstaan als haar dat werd gezegd te doen.

De voorschriften omtrent het stilzwijgen zijn duidelijk een stuk strenger dan in de statuten van het Kapittel van Utrecht. Tertiariissen waren verplicht te zwijgen tijdens de complete, voor het slapen gaan en tijdens de referlezing. Volgens statutenboeken van regularissen, zoals het boek van het Maatklooster in Zwolle, mochten de zusters op bepaalde tijdstippen met elkaar praten over stichtelijke zaken. Onder het gezag van de kruisbroeders werd een algeheel stilzwijgen ingevoerd. De pater of mater kon af en toe toestemming geven te spreken en verder mochten er uitsluitend in korte bewoordingen noodzakelijke mededelingen worden gedaan.

5.4.7 Vasten en aderlaten

Vasten was een vast onderdeel van een kloosterlijk leven. Het was een van de manieren om een leven van onthouding en armoede te leiden. De statuten vormden een uitwerking van de aansporing in de Regel van Augustinus: ‘Temmet iu vleisch mit vasten ende of trecken der spise ende des dranckes alsoe veel als iu crancheit verhenget.’

In de statuten wordt een onderscheid gemaakt tussen vasten (kapittel 5) en dagen waarop geen vlees mocht worden gegeten (kapittel 6). Dit laatste wordt over het algemeen onthouding (*abstinentia*) genoemd. In het officiële kerkelijke spraakgebruik betekende vasten dat slechts één keer in plaats van twee keer de maaltijd op een dag werd genuttigd en stond onthouding voor het niet eten van bepaald voedsel (zoals vlees).⁶⁶ Op vastendagen werd tevens onthouding van vlees en in de veertigdagentijd voor Pasen ook van zuivel betracht. In de volksmond had vasten vaak de betekenis van zware onthouding en was onthouding dus een lichte vorm van vasten.⁶⁷ De betekenis van vasten was dus niet altijd en overal hetzelfde. Leken in onze streken volgden de voorschriften uit de Vastenbul van de bisschop van Utrecht, die niet is bewaard gebleven, maar waarvan de inhoud waarschijnlijk nagenoeg identiek was aan die van de Luikse Vastenbul uit 1288. Onthouding gold op alle vrijdagen, zaterdagen en sommige woensdagen. Daarnaast werd voorgeschreven dat gevast moest worden in de veertigdagentijd voor Pasen (de *Quadragesima*), de *Quatertemperdagen* (vier periodes van drie vastendagen op de seizoensovergangen) en de *vigilies* (voorafgaande dagen) van belangrijke heiligheden. Welke dagen als grote *vigilies* werden gezien, verschilde per regio. In de statuten van Bethlehem staat dat de zusters waren gehouden aan de ‘botvasten’, dat wil zeggen de geboden (voorgeschreven) vasten voor leken. In de kalender staan de grote *vigilies* genoemd, namelijk in totaal veertien.⁶⁸ Op basis hiervan is het aantal dagen ‘botvasten’ (dus exclusief onthoudingsdagen) te berekenen, namelijk ongeveer 60 dagen.⁶⁹

Wye dat hyr tegen doet ofte wie sonder oerlef zyn vasten brect ofte heymelick op ander daeghen ende twisken tiden eeten die sal voer elke reys eens op der eerden eeten ende dat beste gherecht ontberen ende syn broeken vast weder om halen.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 42v.

66 Zie voor informatie over vasten in de middeleeuwen de themabundel van het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 29e jaargang 2003, nr. 4. Zie tevens: Freeman, Clarissen, 65-69.

67 Van Dam en Van Winter, ‘Theorie en praktijk van eetregimes’, 395.

68 Dit zijn de *vigilies* van: Dertiendag (Driekoningen) (5 jan.), Mattheus (23 feb.), Johannes de Doper (23 jun.), Petrus en Paulus (28 jun.), Jacobus (24 jul.), Laurentius (9 aug.), Maria Hemelvaart (14 aug.), Bartholomeus (23 aug.), Mattheus (20 sep.), Simon en Judas (27 okt.), Allerheiligen (31 okt.), Andreas (29 nov.), Thomas (20 dec.) en Kerstavond (24 dec.).

69 Als uitgangspunt is het jaar 1550 (Pasen op 6 apr.) genomen. Het aantal van 60 dagen is iets hoger dan het de 58 dagen voor leken, zoals wordt gehanteerd in: Sherwood-Smith, ‘Vasten en Vraatzucht’, 464; Goudriaan, ‘Aan tafel bij de broeders en zusters’.

Het aantal vastendagen waaraan de zusters van Bethlehem zich volgens de statuten moesten houden, was een stuk hoger dan voor leken. De zusters moesten alle vrijdagen van het jaar vasten, behalve als Kerst op een vrijdag viel of als de zaterdag ook een vastendag was. Ook op de drie bedeldagen (de drie eerste weekdagen na Pasen) werd gevast. Verder vastten de zusters iedere maandag, woensdag en vrijdag in de periode van de Kruisverheffing (14 september) tot Aswoensdag (de reguliere vasten), behalve op dagen waarna nog een vastendag kwam. Tot slot werd in de Advent, de periode voor Kerst, gevast. In totaal komt het aantal vastendagen per jaar op ongeveer 152 dagen. De pater en mater konden een zuster vrijstellen van vasten als zij beneden de 21 jaar oud was, niet sterk genoeg was, zware arbeid moest doen of een gebrek had waardoor ze niet kon vasten. In hoeverre in de praktijk dispensatie werd gegeven, was afhankelijk van de strengheid van de biechtvader. Op overtreding van de vastenregels stond de straf 'eens op der eerden eeten ende dat beste gherecht ontberen ende syn broeken vast weder om halen'.

Bovenop het aantal vastendagen kwamen de dagen van onthouding van vlees. Dit gold voor alle woensdagen, vrijdagen en zaterdagen. Extra strenge regels golden voor de twee dagen voor Aswoensdag en de vigilies van de vier hoogtijfeesten (Pasen, Hemelvaart, Pinksteren en Kerst), Petrus en Paulus, Allerheiligen en Andreas. Op die dagen mocht - net als in de veertigdagentijd - niet alleen geen vlees, maar ook geen zuivel worden gebruikt. Als laatste staat Goede Vrijdag genoemd, op welke dag alleen bier en brood met een haring of bokking stond voorgeschreven. Het totaal aantal dagen waarop er een regime van vasten of onthouding gold, wisselde per jaar, maar kwam in ieder geval boven de 200 dagen.

Het vastenregime verschilde per kloosterorde.⁷⁰ De minderbroeders kenden 140 vastendagen. Enkele andere orden, zoals die van de cisterciënzers, hanteerden strengere regels en vastten ongeveer 200 dagen. De clarissen, die oorspronkelijk een zeer streng vastenregime volgden, sloten zich in de 15de eeuw bij de regels van de minderbroeders aan.⁷¹ Bethlehem kan als behoorlijk streng worden geclassificeerd. De regels omtrent vasten waren een stuk strenger dan in bijvoorbeeld de statuten van het reguliersklooster Ter Maat in Zwolle.

Aderlaten werd niet alleen van belang beschouwd om gezondheidsredenen, maar werd ook om ascetische redenen gedaan. In de statuten van het Kapittel van Utrecht komt het aderlaten overigens niet voor. Volgens het statutenboek van Bethlehem moesten de zusters tweemaal per jaar aderlaten: in mei en rondom St-Michiel (29 september). Vaker gebeurde het alleen bij noodzaak en met toestemming van de oversten van het klooster. Het aderlaten vond gedurende drie dagen plaats; op die dagen kregen de zusters toestemming te spreken na de mis. Verder zou het eten en drinken en werken plaatsvinden naar ordonnantie van de mater, onder voorbehoud dat niemand tussen de maaltijden door zou eten zonder toestemming.

5.4.8 Biecht en schuldkapittel

Iedere zuster moest eens per twee weken biechten en het sacrament van de Heilige Communie ontvangen. De pater mocht dit tijdens hoogtijdagen eerder of later laten plaatsvinden. Benadrukt werd dat niemand verplicht was zijn zonden aan iemand anders dan de biechtvader te openbaren. Verder werd bepaald dat de zusters de dag voor de biecht zouden vasten, behalve als de biechtdag op een maandag viel want dan zouden ze zaterdags vasten.

Int capittel sal een yghelick oetmoedelicken ende openlicke belyden dat hy teghen syne professi ghedaen heeft int openbaer.

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 55r.

Het middel om zusters die in gebreke bleven terecht te wijzen was het schuldkapittel. Dit was een vergadering van alle zusters waarin publiek boete werd gedaan voor schuld. Dit had tot doel om de orde in de gemeenschap te bewaren. Daarnaast was het een middel om alle zusters, dus ook degenen die geen schuld hadden, aan te sporen tot een gehoorzaam en deugzaam leven.

Het kapittel werd volgens het statutenboek eens in de twee weken gehouden, om de beurt door de pater en mater. De zusters moesten openbaar bekennen wat ze tegen de belofte bij hun professie hadden gedaan. Als straf op het verbergen of het ontkennen van schuld stond een maaltijd van de grond te eten. Niemand mocht van meer dan twee gebreken beschuldigd worden. Iemand die beschuldigd werd,

70 Freeman, *Clarissen*, 81.

71 *Ibidem*, 104.

mocht in hetzelfde kapittel niet iemand anders beschuldigen. Als een zuster iemand anders beschuldigde, maar dit niet kon bewijzen, werd ze gestraft naar de zware schuld. Op verstoring van de orde tijdens het kapittel stond de straf om bij een maaltijd water te moeten drinken. Wat er bij het kapittel besproken was, moest naar buiten toe geheim worden gehouden.

Onder lichte schuld vielen: bij het luiden van de klok niet direct naar de kerk of de refter gaan, lachen of ijdele woorden gebruiken, onrust veroorzaken in de slaapzaal of in de kerk, tijdens het woord Gods in de kerk in slaap vallen, onzorgvuldig zijn met boeken of kleding, breken van kannen of potten door onvoorzichtigheid, laten bederven of verspillen van eten of drinken, storen van iemand door iets te zeggen of te doen, beschuldigen van iemand terwijl deze persoon zelf in hetzelfde kapittel beschuldigd is, rondlopen op het kloosterterrein zonder noodzaak, traag en gebrekkig handwerk verrichten, ongeestelijke woorden spreken en doorbreken van het stilzwijgen met kleine woorden. Als straf op al deze kleine gebreken stond 'discipline nemen' (kastijding), 'venie nemen' (schuld betuigen door te buigen met de handen op de grond) of een maaltijd van de grond eten. Als de kleine gebreken voortkwamen uit rebelsheid moesten deze als zware schuld worden bestraft.

Onder zware schuld vielen: ruzie maken met wereldlijke lieden, ruzie maken met medezusters, liegen, het verbreken van het stilzwijgen, het verbergen van eigen of iemand anders schuld, ruzie maken of de orde verstoren in het kapittel, spottend spreken over een zuster die de straf voor haar schuld al in het kapittel heeft ondergaan, achterklap spreken, geheime zaken uit het kapittel openbaren, verwijten spreken die men niet kan bewijzen, zonder toestemming met ongelijke (lees het andere geslacht) personen spreken, schulden maken voor het klooster zonder toestemming, geven of nemen van wereldse zaken zonder toestemming, stiekem iets binnen of buiten het klooster laten maken zonder toestemming, stiekem sleutels hebben van sloten waarvoor geen toestemming is en niet op de slaapzaal slapen zonder toestemming. De straf voor al deze zware gebreken was drie dagen geen bier en brood bij de maaltijd, van de grond eten, drie disciplinen ondergaan door de negen oudste zusters en drie missen in het midden van de kerk staan.

Daarna volgt de zwaardere schuld: het ongehoorzaam zijn aan of ruzie maken met de oversten, het uit boosheid slaan of kwetsen van een ander, onkuisheid, het begaan van hoofdzonden in het openbaar, het hebben van eigen bezit en het samenzweren tegen de oversten. Als straf was de zuster een maand lang de minste in de gemeenschap en zou ze door niemand worden aangesproken. Iedere dag moest ze een discipline (kastijding) nemen van alle geproteste zusters. Alle dagen gedurende die maand zou ze van de grond eten en haar brood zou grover zijn dan van de andere zusters en ze zou alleen water drinken. Haar eten en alles wat ze nodig had, werd strikt gescheiden gehouden alsof het besmet was. Bij het naar binnen en naar buiten gaan van de kerk moest zij voor de deur op de grond liggen. Tijdens haar boetedoening mocht zij niet het Heilig Sacrament (de Heilige Communie) en de vredeskus ontvangen. Een jaar lang zou zij bovendien geen stem in het kapittel hebben. De mater mocht de boetedoening verlichten als zij oprecht berouw waarnam. Onkuisheid moest juist langer en zwaarder worden gestraft.

Tot slot gaat een kort hoofdstuk over de allerzwaarste schuld. De zwaarte van de overtreding van de regels werd zo zwaar bevonden dat de zuster in feite niet waard was zuster te zijn. Als zwaarste schuld beschouwde men het niet accepteren van correctie en boetedoening. De straf was in feite een gevangenisstraf en wordt in dusdanige bewoordingen in het statutenboek omschreven: 'die sellen wy schuwen als een ketter. Desen salmen hoer habyt uut trecken ende werpen hoer in een kerke[r]'. De tekst verwijst naar de Regel van Augustinus waarin wordt gesteld: 'Dien sult ghy van iuwer geselschap uut werpen want dat en gheschiet niet wredelick mer barmhertelick'. Het niet accepteren van correctie werd dus als een nog zwaarder vergrijp gezien dan de reden van die correctie, zoals bijvoorbeeld het niet houden aan de gelofte van kuisheid. Of een straf voor allerzwaarste schuld ooit in praktijk werd gebracht, weten we niet.

5.5 Visitatie

Een laatste wijze waarop de kruisbroeders heel direct hun invloed op het leven in het klooster uitoefenden, was middels de visitaties. In hoofdstuk 4 is vastgesteld dat zij de visitatie van Bethlehem al ver-

richtten in de tijd dat in dit klooster nog geen kruisbroeder als biechtvader was aangesteld. De visitaties werden waarschijnlijk aanvankelijk door Pietersdal verzorgd. Toen de kruisbroeders het rectoraat van Bethlehem overnamen, is de visitatie door het generaal kapittel op dezelfde wijze geregeld als bij de kruisbroederskloosters.

In het statutenboek is een hoofdstuk over de visitaties opgenomen. Hieruit blijkt dat minimaal eenmaal per jaar het klooster gevisiteerd diende te worden. Hierin wordt benadrukt dat alles gericht moet zijn op vrede en eendrachtigheid binnen de gemeenschap. Niemand mocht uit verdenking of uit haat en nijd spreken. Niemand zou ook iets van horen zeggen vertellen of een ander verwijten maken. Aan de andere kant mocht een zuster ook niet verzwijgen als ze wist dat iemand tegen de regel en statuten had gehandeld of tegen de ordonnantie van de visitatoren. Naast deze inspectie of alles volgens de regels verliep, gaven de visitatoren hun goedkeuring aan inkleding en professies.

De visitaties van Bethlehem staan niet afzonderlijk vermeld in de verslagen van het generale kapittel van de kruisbroeders. Een uitzondering is de vermelding bij het generale kapittel van 1554 dat *Hornensem cum Bethleem visitabunt venerabilis priores Asperensis et Worikomensis*.⁷² De prioren van Asperen en van Woudrichem werden aangewezen om Pietersdal en Bethlehem te visiteren. De visitatie van Bethlehem viel verder vermoedelijk onder de algemene benaming van Hoorn, Holland of overige kloosters, zoals die jaarlijks in de kapittelverslagen werden vermeld. Voor circa 1550 wisselde nogal wie de visitatie verrichtte. Vaak was dit de prior van het kruisbroedersklooster in Cuijk (St. Agatha) of Sneek. Na 1550 werd dit regelmatig gedaan door de prior van Asperen.⁷³ Vanaf de jaren zestig van de 16de eeuw is de administratie gebrekkig. Van sommige jaren ontbreken de kapittelverslagen en bij andere jaren zijn de visitaties van de Hollandse kloosters niet te vinden, waarbij we ons kunnen afvragen of die vanwege de roerige tijden wel zijn doorgegaan.

5.6 Besluit

Centraal in dit hoofdstuk staat de vraag in hoeverre de overgang van klooster Bethlehem onder het gezag van de orde van de kruisbroeders (biechtvaderschap en statuten) het leven in het klooster veranderde. Wat betekende deze institutionalisering daadwerkelijk voor het kloosterleven? De meest zichtbare verandering was dat vanaf 1530 een kruisbroeder als biechtvader aan het hoofd van Bethlehem stond. De biechtvaders blijken niet de minste personen uit de orde te zijn geweest. Als zodanig werden voormalige prioren van kruisbroederskloosters aangesteld. Zij hadden ervaring in het leiding geven aan een gemeenschap en hadden aangetoond die functie waardig te zijn. Vooral de aanstelling van Franciscus Vaes van Tongeren is opmerkelijk. Hij had een reputatie als kloosterhervormer. Administratief zullen in die jaren de zaken goed op orde zijn geweest in Bethlehem. Een goed bestuur blijkt ook uit de lange periodes die de opeenvolgende maters in functie waren. Met name Hillegont Wouters is van belang hier te noemen, want zij heeft gedurende 27 jaar lang leiding aan de gemeenschap gegeven en haar ouders hadden het klooster verrijkt met grond en geld. Dat het Bethlehem voor de wind ging, blijkt ook uit het aantal professies. Hoewel de administratie incompleet is, kan op basis hiervan wel worden vastgesteld dat het klooster omstreeks 1547 de maximale omvang bereikte. Op dat moment bevonden zich vermoedelijk meer dan 50 zusters in het klooster. Het werkelijke aantal kan nog hoger liggen.

De kruisbroeders drukten duidelijk hun stempel op het leven in het klooster. Zij lieten speciaal voor het klooster een nieuw statutenboek schrijven dat beter aansloot op hun eigen levenswijze. Uit dit boek is te achterhalen hoe het religieuze leven in het klooster vorm werd gegeven. Binnen het dagelijks leven in het klooster kan een onderscheid worden gemaakt tussen praktische werkzaamheden, zoals het huishouden, het bijhouden van de kruidentuin of handwerk in het werkhuis, en religieuze handelingen. Hieronder vallen bijvoorbeeld de mis, de getijden en de memoriemissen. Andere gebruiken die een religieus karakter hadden waren het stilzwijgen, het neigen, de biecht en de communie, aderlaten, vasten,

72 Van de Pasch, *Definities der generale kapitells*, 358.

73 Bij de kapitells van 1550, 1555-1558, 1560 en 1561 is sprake van visitatie door de prior van Asperen.

het schuld bekennen en boetedoening doen. Al deze gebruiken hadden een ascetisch karakter. Ze waren gericht op het afstand doen van aardse zaken en op gehoorzaamheid en nederigheid. Vasten, aderen laten en kastijding, een van de vormen van boetedoening, waren gericht op lichamelijke ascese. Bij al deze gebruiken is gekeken naar de overeenkomsten of juist verschillen met die in andere vrouwengemeenschappen. De rituelen die bij inkleding en professie van zusters, de mis, de getijden, de memoriemissen, de religieuze handelingen bij de maaltijd en bij de biecht en communie hoorden, lagen min of meer vast. De invloed van de kruisbroeders uit zich hierbij niet specifiek. Bij de religieuze handelingen met een ascetisch karakter is dit wel duidelijk vast te stellen. Het regime van stilzwijgen, het betonen van nederigheid door middel van het neigen, de mate van boetedoening en het aantal vasten- en onthoudingsdagen kan worden gekarakteriseerd als streng. Bethlehem deed hierbij niet onder voor een regularissenklooster met koorzusters. Sterker: de regels waren een stuk strenger dan bijvoorbeeld in het regularissenklooster ter Maat in Zwolle het geval was. Toch worden de zusters ingedeeld bij de conversinnen, die de kloosterregel van Augustinus combineerden met een lekenachtige leefwijze. Als criterium gebruikt Goudriaan of zusters het volledige Latijnse koorgebed baden of niet.⁷⁴ De zusters van Bethlehem gebruikten de verkorte Nederlandstalige getijden, zoals uit het statutenboek blijkt. Zusters van lage komaf waren niet in staat Latijn te lezen en de verkorte getijden boden hun de mogelijkheid meer tijd te besteden aan de huishoudelijke en ambachtelijke taken in de gemeenschap. In alle andere opzichten was Bethlehem een echt klooster. In de bronnen uit die tijd worden de zusters nooit conversinnen genoemd, zoals wel het geval is bij de zusters van het Maria Magdalenaklooster in Hoorn. Het aanduiden van de zusters van Bethlehem als conversinnen (lekenzusters) doet een semi-religieuze status vermoeden. Mijns inziens doet dit niet geheel recht aan de levenswijze van de zusters, die in alle opzichten streng en religieus van aard was. Bethlehem neemt (samen met Jerusalem en Nazareth) een bijzondere eigen positie in het kloosterlandschap in. Omdat die reden is het gerechtvaardigd te spreken van kruiszusters.

De ver kloosterling en institutionalisering waren met het in gebruik nemen van het statutenboek in 1538 voltooid. Het kloosterleven was streng, maar op basis van de hoeveelheid professies en gestichte memoriemissen valt af te leiden dat het ook succesvol was. Aan ieder succes komt ook weer een eind. In dit hoofdstuk hebben we terloops de eerste aanzetten van een kentering gezien. Op het moment dat het klooster de grootste omvang had, lijkt 'plotseling' een crisis op te treden. Wat gebeurde er en wat zijn hiervan de oorzaken? Hierop gaat hoofdstuk 10 in. In het volgende hoofdstuk kijken we eerst naar het materiële succes. Hoe was het gesteld met de financiële positie van het klooster? Wat had het aan grondbezit en inkomstenbronnen? En zijn hierbinnen toe- of afnames vast te stellen?

Volgende pagina:

6-1 Titelpagina van het 'Passionael mitten Martirilogio dat Somerstuck', gedrukt in Zwolle bij Peter van Os in 1490 (collectie KB 171 E 28).

De titelpagina is voorzien van een grote ingekleurde houtgravure met afbeeldingen van het martelaarschap van diverse heiligen. Het boek bevat beschrijvingen van heiligenlevens en exempels. In de tekst zijn met de hand veel verbeteringen aangebracht in een Oost-Nederlands dialect. Wellicht door een van de biechtvaders van Bethlehem?

Op fol. 216v staat het oorspronkelijke inschrift 'En hoert die susteren van betlem'. Hierachter heeft Adriaan Westphalen aantekeningen toegevoegd: 'Nota tclooster te betleem in Baniaert bij hooren' en 'Nu de Bangert een buijrte huijs'. Bij deze aantekeningen staat zijn naam 'Adriaen Westphalen'.

Zowel boven- als onderaan de titelpagina staan eveneens aantekeningen van Adriaan Westphalen. Bovenaan: 'Nota Het winter stuck is op francijn gescreven ook in folio en staet daer bij en sijn dese hoe een volcomen oud en compleet werck en nauylx te vinden meer A.W.' Onderaan: 'Dit gecomen uijt het seer oude en vermaerde rijcke clooster betlehem buijten hooren in de bangaert van vrouvolck rijcke ende gegoede dogtern en door gaefen en meest adelijck oft welgeboren t meest geruineert 1572'.

Adriaan Westphalen heeft tot slot bij de legende van de heilige Adrianus op fol. 85r nog toegevoegd 'Nota S. Adrianus patronius meus'.

74 Goudriaan, 'Observantie der conversinnen', 195.